

Lietuvos represuotų gyventojų paleidimas ir grįžimas 1953–1957 metais: tarp laisvės ir suvaržymų

Arvydas Gelžinis

Vyriausiasis istorikas

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

✉ arvydas.gelzinis@genocid.lt

Straipsnyje aptariama tema – tremtinių ir politinių kalinių išlaisvinimas ir grįžimas į Lietuvą. Modifikuojant sovietinį režimą, nuo 1953 m. buvo ne tik atsisakyta masinių represijų, bet ir didelei daliai represuotųjų gyventojų leista grįžti. Žinoma, kad 1953–1958 m. iš tremties ir įkalinimo vietų į Lietuvą grįžo per 40 tūkst. žmonių. Politinių kalinių išlaisvinimas SSSR represijų fone yra aiškesnis. Politinis kalinys buvo paleidžiamas į laisvę trimis atvejais: atlikęs visą bausmės laiką, paleistas iš įkalinimo vietos anksčiau laiko, pvz., iškalėjęs 2/3 bausmės laiko arba trečiuoju atveju – po lagerio atbuvęs tremtyje fiksuotą laiką, kuris dažniausiai buvo 5 metai. Konkretus trėmimo laikas nebuvo įtvirtintas, sovietiniai baudėjai naudojo terminą, kad tremiama „na viečno“ (liet. amžiams, amžinai). Dėl to tremtiniais išlaisvinti komunistinė valdžia ir represinės struktūros turėjo imtis įvairių sprendimų: priimti daugelį įsakų, nutarimų, tremtinių bylų peržiūrėjimo komisijose spręsti dėl kiekvienos šeimos likimo. Todėl straipsnyje, atsižvelgiant į tokias sudėtingas tremtinių išlaisvinimo procedūrų sąlygas, tremtinių išlaisvinimui skiriamas didesnis dėmesys.

Šiame darbe tiriamas Lietuvos komunistų partijos ir represinių struktūrų bendradarbiavimas siekiant, kad tremtiniai ir politiniai kaliniai grįžtų dozuotai, nes represuotųjų grįžimas kėlė sovietų valdžiai daug rūpesčių: pradedant tuo, kad daliai jų reikėjo grąžinti konfiskuotą turtą (kurio dažnai nebebuvo) ir baigiant galima grėsme, kad staigus ar masiškas šių asmenų grįžimas sustiprins Lietuvoje antisovietines nuotaikas. Remiantis archyviniais dokumentais, tiriamas Tremtinių bylų peržiūrėjimo komisijų veikla. Pateikiami tiek statistiniai duomenys, tiek atskirų šeimų likimų svarstymas minėtose komisijose. Lygiagrečiai vyko grįžusių tremtinių ir politinių kalinių „priežiūra“ stiprinant LSSR KGB represinį aparatą, buvo daromos kliūtys grįžusiems įsiregistruoti, įsidarbinti, draudžiama grįžti į tėviškę. Todėl dalis grįžusių negalėdami įsikurti išvyko į Latviją, Kaliningrado sritį ar net atgal Sibirą, kur jiems buvo garantuotas darbas. Taip Lietuvos komunistų valdžia bandė sudaryti tokią Lietuvos gyventojų „kritinę masę“, su kuria galėtų žygiuoti į „šviesų komunistinį rytojų“.

Reikšminiai žodžiai: LKP CK biuras, LSSR Ministrų taryba, LSSR Aukščiausioji taryba, sovietinės represijos, tremtiniai, politiniai kaliniai, Tremtinių bylų peržiūrėjimo komisija, buvusių represuotųjų paleidimas, grįžimas, suvaržymai, izoliacija.

Įvadas

Aktualumas ir problematika. Nemaža dalis totalitarizmą išgyvenusių šalių žmonių patyrė vienokias ar kitokias represijas ar yra su jomis susiję. Hannah Arendt rašė, kad

[...] teroras gali absoliučiai valdyti tik tokius žmones, kurie izoliuoti vienas nuo kito, ir todėl vienas pirmutinių visų tironiškų valdžių rūpesčių – pasiekti tokią izoliaciją. Izoliacija gali būti teroro pradžia; ji, be abejonės, yra pati vaisingiausia dirva; ji visada yra jo padarinys. Izoliacijos bruožas yra bejėgiškumas, nes jėga visada kyla iš žmonių, veikiančių kartu, veikiančių darniai, o izoliuoti žmonės yra iš esmės bejėgiai¹.

Sovietų Sąjunga nuo susikūrimo iki 1953 m. sukūrė milžinišką Gulago sistemą, kurią sudarė 476 priverčiamojo darbo stovyklos lagerių kompleksai. Lageriuose kalėjo apie 18 mln. niekuo nekaltų žmonių². 1940–1990 m. okupuota Lietuva visu stiprumu pajuto totalitarinių režimų naikinančią jėgą. Vokiečių okupacijos laikotarpiu naciai sunaikino beveik visą Lietuvos žydų bendruomenę – apie 200 tūkst. asmenų. Per pirmosios sovietinės okupacijos 1941 m. represijas iš Lietuvos buvo išvežta 18 500 žmonių iš kurių apie 12 500 pateko į tremtį, o likusieji – į lagerius ir kalėjimus. Būtent iš šios trėmimų bangos į Lietuvą grįžo tik trečdalis ištremtųjų; maždaug ketvirtadalis žuvo tremties ir kalinimo vietose³. 1944–1953 m. buvo išstremta 118 tūkst. žmonių – 32 230 šeimos, suimta ir įkalinta lageriuose 186 tūkst. asmenų⁴. Trėmimams iš Lietuvos vykdyti sovietų valdžiai reikėjo didelio organizacinio pasirengimo, taip pat didelių žmoniškų represinių resursų bei technikos. Dėl to trėmimai 1945–1952 m. buvo vykdomi faktiškai kasmet, laikas nuo vieno trėmimų iki kitų buvo pasirengimas naujai trėmimų bangai. Iš visų 1945–1952 m. ištremtųjų apie 70 proc. sudarė moterys ir vaikai – buvo išvežta 32 tūkst. vaikų. Visi minėti duomenys, deja, negalutiniai. Politinių kalinių ir tremtinių buvo tokia gausybė, kad represinės institucijos nebesugebėjo tiksliai jų suskaičiuoti. Dėl sovietinių enkavėdistų ir saugumiečių tarnybinio aplaidumo, mažaraštlingumo (pirma siekta išvežti, po to – apiforminti) dalies 1941 m., 1945 m. ir 1946 m. išvežtų šeimų ar pavienių asmenų įskaitinės bylos nebuvo apiformintos ir apie juos Lietuvos archyvuose nėra duomenų. Galima teigti, kad sovietiniai baudėjai iš viso ištrėmė apie 130 tūkst. Lietuvos gyventojų⁵.

Apie Lietuvos gyventojų represavimą sovietinių okupacijų laikotarpiais paskelbta daug mokslinių darbų, tačiau ne visi represuotų asmenų grįžimo į Lietuvą aspektai yra išsamiai nagrinėti. Iki 1953 m. tremtiniai ir politiniai kaliniai buvo išlaisvinami tik labai išimtiniais atvejais. Vis daugiau išlaisvinti represuotųjų pradėta tik 1953 m. Šio išlaisvinimo proceso

¹ Hannah Arendt, *Totalitarizmo ištakos*, Vilnius: Tyto Alba, 2001, p. 447.

² Anne Applebaum, *Gulago istorija*, Vilnius: Baltos lankos, 2009.

³ [Internete] in: www.laptevieciai.lt

⁴ Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centro duomenys, [internete] in: www.genocid.lt/centras/lt/147/c/

⁵ Eugenijus Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1996, p. 141.

eiga ir aptariama straipsnyje. Temos išskirtinumas yra tas, kad čia nagrinėjami mažiau tyrinėti aspektai – komisijų kvaziteisminis procesas (kaip, kas ir dėl ko buvo paleidžiamas ar nepaleidžiamas), komunistų partijos ir represinių struktūrų bendradarbiavimas valdant politinių kalinių ir tremtinių grįžimo procesą ir svarbūs pasikeitimai, įvykę 1957 m. reguliuojant tremtinių grįžimą.

Ištrėmimas ir grįžimas – glaudžiai susiję dalykai. Sugrįžimas neretai dramatiškesnis. Tik 7 proc. iš 1 500 apklaustų represuotų žmonių nurodė, jog grįžę į Lietuvą jie buvo gerai priimti. Visiems kitiems teko kęsti įvairius sunkumus. Daugelio turtas buvo konfiskuotas ir negražintas. Namai atimti, dažniausiai juose jau gyveno svetimi žmonės. Buvo neįtikėtina sunku įsiregistruoti, gauti darbą. Labai daug kas priklausė nuo vietos valdžios⁶. Dėl šių ir kitų sovietinės valdžios draudimų tremtiniams ir politiniams kaliniams buvo sudėtinga grįžti ir įsikurti Lietuvoje, dalis jų liko gyventi Rusijoje, dalis apsigyveno kuo arčiau Lietuvos – Latvijoje ar Kaliningrado srityje. Daliai iš jų, nepaisant draudimų, pavyko grįžti ir apsigyventi Lietuvoje. Kaip vyko šie visi procesai, nėra plačiau tyrinėta. Dauguma represuotų asmenų buvo paleidžiami iš tremties ir įkalinimo vietų negražinant jiems konfiskuoto turto. Dalis sugrįžusiųjų prašė vietinę valdžią apsvarstyti tremties pagrįstumą, tikėdamiesi būti reabilituoti ir atgauti turtą, svarbiausia – savo namus. Tokie prašymai buvo patenkinami retai. Dėl to buvę tremtiniai ir politiniai kaliniai net po keletą kartų keldavosi iš vieno Lietuvos rajono į kitą, kol susikurdavo pakenčiamas gyvenimo sąlygas. Šiuos dalykus visapusiškai tyrinėti svarbu dėl to, kad totalitariniai režimai nėra praeitis, jie tik skirtinguose amžiuose gimsta skirtingais pavidalais. Totalitarizmo tyrimai ugdo visuomenę, daro ją atsparesnę propagandai. Tai ypač svarbu Lietuvos kaimynystėje gyvuojant Rusijos ir Baltarusijos autoritariniams režimams.

Temos nagrinėjimo tikslas – atskleisti ir apibūdinti represuotų asmenų paleidimo bei grįžimo 1953–1957 m. ypatybes, tremtinių bylų peržiūrėjimo komisijų nuostatas, komunistų partijos bei represijas vykdžiusių struktūrų bendradarbiavimą reguliuojant represuotų asmenų grįžimą, taip pat šių veiksmų poveikį represuotų asmenų išlaisvinimo dinamikai.

Tyrimo objektas – represuotų Lietuvos gyventojų paleidimo iš kalinimo ir tremties vietų bei šių asmenų sugrįžimo į Lietuvą procesas.

Temos nagrinėjimo uždaviniai:

1. Ištirti LSSR valdžios institucijų sprendimus (nutarimus, įsakus, direktyvas) dėl represuotų asmenų paleidimo ir grįžimo, taip pat išryškinti jų esmę.
2. Ištirti bei išryškinti komunistų partijos ir represinių struktūrų bendradarbiavimą, kad būtų suvaldytas politinių kalinių ir tremtinių grįžimas, taip pat jų pastangas kuo labiau izoliuoti grįžusiuosius.

⁶ Danutė Gailienė, *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos atžvilgiu*, Vilnius: Tyto alba, 2021, p. 94.

3. Išryškinti represuotų asmenų grįžimo 1953–1956 m. bruožus ir atskleisti šio vyksmo pokyčius 1957 m.

Temos nagrinėjimo metodologija – istoriografijos bei šaltinių analizė, surinktų duomenų aprašymas bei interpretavimas, išvadų sintezė.

Istoriografijos ir šaltinių apžvalga

Tirdamas sovietų okupacijos nusikaltimus, represuotųjų grįžimą aprašė dr. Arvydas Anušauskas. Jo monografijose pažymimas ištremtų žmonių skaičiaus kitimas 1953–1959 m., aprašomas buvusių politinių kalinių persekiojimas, tremtinių paleidimo dinamika, kliudymai grįžti į tėvynę. Tyrimuose remiamasi dabar nepasiekiamais Rusijos Federacijos valstybinio archyvo dokumentais⁷. Apie buvusių politinių kalinių ir tremtinių kontrolę rašė dr. Kristina Burinskaitė. Monografijoje apie LSSR KGB veiklą minima, kad buvęs teistumas ir tremtis buvo didelės kliūtys norint įgyti aukštąjį išsilavinimą, siekiant akademinės karjeros. Sovietinė valdžia, KGB ir kitų institucijų padedama, kiek įmanydama siekė, kad akademinėje bendruomenėje nebūtų buvusių tremtinių ir politinių kalinių⁸. Sovietų valdžia ypač daug dėmesio skyrė lietuvių inteligentijai – buvusiam Lietuvos respublikos politiniam ir kultūros elitui. Straipsnyje apie buvusių represuotųjų kontrolę KGB dokumentuose minima, kad vykstant destalinizacijos procesui 1956 m. iš įkalinimo vietų pradėjo masiškai grįžti buvę kaliniai (KGB dokumentuose jie įvardijami kaip „asmenys, bausti už ypač sunkius valstybinius nusikaltimus“) ir tremtiniai. Lietuvos valdžia stengėsi trukdyti grįžti į tėvynę žymiesiems nepriklausomos Lietuvos veikėjams, partizanams, nes manė, kad jų sugrįžimas sustiprins pasipriešinimo judėjimą ir antisovietines gyventojų nuotaikas⁹. Remiantis „klasių kovos“ ideologija, neretai buvę elitiniai visuomenės sluoksniai traktuojami kaip „destruktyvus antivalstybinis elementas, keliantis grėsmę proletariato diktatūrai“. Ideologiškai taip buvo maskuojamos represijos prieš nekaltus žmones, tautos genocidą įvardijant kaip visuomenės „gynimąsi“ nuo nepageidaujamų elementų. Asmenys, kuriuos KGB laikė potencialiais sovietinės santvarkos priešais, buvo įvardinti kaip „socialiai pavojingi elementai“, priklausantys „negatyviai aplinkai“. „Negatyvi aplinka“ – tai buvę nepriklausomos Lietuvos veikėjai, tremtiniai, politiniai kaliniai, partizanai, jų šeimų nariai, asmenys, įtariami vokiečių okupacijos metais bendradarbiavę su nacių valdžia, buvę antisovietinių organizacijų vadovai ir nariai¹⁰.

⁷ Arvydas Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius: Mintis, 1996; *Teroras 1940–1958 m.*, Vilnius: Versus aureus, 2012.

⁸ Kristina Burinskaitė, *LSSR KGB ideologija, politika ir veikla 1954–1990 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2015, p. 63.

⁹ Kristina Burinskaitė, „Buvusių kalinių ir tremtinių kontrolė KGB dokumentuose“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2006, Nr. 1 (19), p. 123.

¹⁰ Kristina Burinskaitė, Lina Okuličiūtė, *KGB slaptieji archyvai 1954–1991 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011, p. 305.

Represijas patyrusių žmonių patirtis unikali, nes totalitarizmas ir didesnis ar mažesnis šios žmonių grupės represavimas čia truko labai ilgai, kartais visą gyvenimą. Todėl tremtinių ir politinių kalinių grupių patirties aspektų tyrimas yra labai aktualus. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centrui (toliau – LGGRTC) bendradarbiaujant su Vilniaus universiteto Klinikinės ir organizacinės psichologijos katedros tyrėjų grupe (vadovė prof. Danutė Gailienė, tyrėjai Evaldas Kazlauskas, Vėjūnė Domanskaitė Gota), atliktas tyrimas „Politinių represijų psichologiniai padariniai nukentėjusiųjų šeimoms“. Statistiškai reprezentatyvūs represijas patyrusių žmonių psichologinio tyrimo rezultatai parodė, kad beveik trečdaliui represuotų asmenų būdingi vienokie ar kitokie su traumos patirtimi susiję simptomai, ilgalaikės pasekmės tiek psichologinei, tiek somatinei sveikatai¹¹. Šių padarinių įveika didele dalimi priklausė bei priklauso ir nuo politinio, visuomeninio šių žmonių patirties pripažinimo, jų buvusios ir dabartinės padėties visuomenėje. Daugelis buvusių politinių kalinių teigė, kad sugrįžę į Lietuvą buvo persekiojami: jie negalėjo įsidarbinti ar įsiregistruoti nuolatinėje gyvenamoje vietoje. Taigi traumavimas išėjus iš lagerio ir sugrįžus į Lietuvą nesibaigė¹².

Grįžusių politinių kalinių ir tremtinių adaptaciją sovietinėje Lietuvoje nagrinėjo sociologė dr. Irena Šutinienė. Jos tyrimas parodė, kad didelė dalis politinių kalinių ir tremtinių grįžę atsidūrė žemesnėje socialinėje padėtyje, buvo priversti dirbti žemesnės kvalifikacijos darbus ir gyventi sunkesnėmis materialinėmis sąlygomis. Tačiau vyresnės kartos tremtinių kultūrinis kapitalas turėjo įtakos tremtinių vaikų kartai siekti aukštesnių socialinių pozicijų¹³. Apie tremtinių ir politinių kalinių, grįžusių į Lietuvą, socialinį mobilumą rašė Jurgita Kuprytė. Ji mini, kad „liaudies priešų“ etiketė tremtinius ir politinius kalinius bei jų vaikus lydėjo ir grįžus į Lietuvą. Galimybės atgauti nepriklausomoje Lietuvoje turėtą socialinę padėtį, įgyti išsilavinimą atitinkantį darbą dažnai būdavo apribotos kaip tik dėl to, kad žmogus priklausė „išvežtųjų“ kategorijai¹⁴. Apie tremtinio sąvoką ir trėmimų sampratą rašė dr. Monika Kareniauskaitė. Ji mini, kad buvo dėsninga, jog į Lietuvą grįžę tremtiniai nebuvo integruojami į visuomenę, jautėsi paženklinti tremties. Dėl patiriamų sunkumų buvę tremtiniai neretai būdavo priversti grįžti atgal į tremties vietas, jautėsi stigmatizuojami¹⁵. Apie Rytų ir Pietryčių Lietuvos represuotųjų lenkų sugrįžimą bei adapta-

¹¹ Danutė Gailienė, Evaldas Kazlauskas, „Po penkiasdešimties metų: sovietinių represijų Lietuvoje psichologiniai padariniai ir įveikos būdai“, in: *Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai*, sudarė D. Gailienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004, p. 78–126.

¹² Evaldas Kazlauskas, „Buvusių politinių kalinių psichologinis tyrimas“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2 (12), p. 133.

¹³ Irena Šutinienė, „Grįžusių politinių kalinių ir tremtinių adaptacija sovietinėje Lietuvoje: patirtys, strategijos, ištekčiai“, in: *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2022, Nr. 1 (51), p. 51.

¹⁴ Jurgita Kuprytė, „Galimybės tirti tremtinių ir politinių kalinių socialinį mobilumą“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2 (6), p. 87.

¹⁵ Monika Kareniauskaitė, „Tremtinio sąvoka ir trėmimų samprata Lietuvos sovietinės okupacijos metais: teisiniai, ideologiniai, administraciniai ir socialiniai aspektai“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2018, Nr. 1 (43), p. 38.

ciją rašė dr. Vitalija Stravinskienė. Šie represuotieji Lietuvos gyventojai buvo išimtis tarp kitų, kadangi Lenkijos valdžios pastangomis nuo 1955 m. buvo atnaujinta lenkų repatriacija iš SSSR į Lenkiją. Nuo 1956 m. Lietuvos teritorija buvo įtraukta į repatriacinę erdvę, per kelerius metus į Lenkiją išvyko daug lenkų tremtinių ir politinių kalinių¹⁶.

LGGRTC specialistai beveik tris dešimtmečius renka sovietinio režimo aukų, tremtinių, politinių kalinių duomenis. Represuotų Lietuvos gyventojų ir žuvusių laisvės kovų dalyvių anketinių ir epistoliarinių duomenų rinkinys mūsų dienomis yra svarbiausias represuotųjų statistikos šaltinis. Rinkinio, kurį sudaro maždaug 140 tūkst. asmenų anketos ir atsiminimai, pagrindu 2023 m. buvo baigtas leisti daugiatomis tęstinis leidinys „Lietuvos gyventojų genocidas“¹⁷. Jame apstu lakoniškų duomenų apie represuotų asmenų grįžimą arba kitokį jų likimą, pateiktos biogramos.

Reikšmingas indėlis į šios temos istoriografiją – Prancūzijos istorikų Emilios Koustovos ir Alaino Blumo darbai. Jie nagrinėjo Lietuvos tremtinių prašymus ir skundus, atskleidė, jog tiek centrinės, tiek vietos valdžios institucijos baiminosi, kad masiškai sugrįš tie žmonės, kurie bandys susigrąžinti konfiskuotą turtą, ypač namus, kuriuos užėmė kiti. Taip pat valdžia baiminosi susidūrimų tarp tų, kurie pasyviai stebėjo konfliktus, tų, kurie juose dalyvavo ir tų, kurie sugrįžo. Jų tyrimas atskleidė, kad šiame procese valdžios institucijoms buvo deleguoti platūs įgaliojimai, įskaitant įgaliojimus paleisti kai kuriuos deportuotus gyventojus. Tokia padėtis suteikė erdvės vilčiams ir deryboms, tačiau nepanaikino visų prašymų nagrinėjimo savavališkų, neteisingų elementų¹⁸.

Taip pat reikšmingi šios temos istoriografijai JAV istoriko Amiro Weinerio darbai. Šis istorikas tyrė represuotųjų grįžimo realijas visoje vakarinėje Sovietų Sąjungos dalyje: Ukrainoje, Moldovoje, Baltarusijoje, Baltijos šalyse. Tyrime jis nagrinėja, kaip 1956 m. neramumai Lenkijoje (darbininkų protestai Poznanės mieste) ir Vengrijos revoliucija atliepė antisovietines nuotaikas Sovietų Sąjungoje, kaip sovietų valdžia į tai reagavo. Autorius kelia klausimus: ar atsakius masinio teroro baigėsi socialinės inžinerijos era, o jei taip, kas atėjo vietoje jos? Kokios buvo reformos ribos?¹⁹ Tyrimo autorius daro išvadą, kad 1956 m. įvykiai ir jų pasekmės žymėjo nelengvą perėjimą nuo opozicijos, siekiančios nuversti sovietų valdžią, prie disidentizmo, ieškančio būdų reformuoti sistemą, pasitelkiant pačios sistemos suteiktas nesmutines priemones²⁰.

¹⁶ Vitalija Stravinskienė, „Represuoti Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojai lenkai: sugrįžimas ir adaptacija (1953–1964 m.)“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2014, Nr. 1 (35), p. 35.

¹⁷ *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1: (A–Ž), 1997, t. 2: (A–J), 1998, (K–S), 2002, (Š–Ž), 2005, t. 3: (A–M), 2007, ir (N–Ž), t. 4: t. 5 (A–M), 2019, t. 5: (N–Ž), 2020, t. 6: (1954–1989, 1991), Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

¹⁸ Alain Blum, Emilia Koustova, „Negotiating Lives, Redefining Repressive Policies Managing the Legacies of Stalinist Deportations“, in: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol. 19, No. 3, Summer 2018, p. 537–571.

¹⁹ Amir Weiner, „The Empires pay a Visit: Gulag Returnees, East European Rebellions, and Soviet Frontier Politics“, *The Journal of Modern History*, 78 (2), 2006, p. 334.

²⁰ A. Weiner, *op. cit.*, p. 376.

Šiame straipsnyje daugiausia bus remiamasi archyvine medžiaga, saugoma Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) LKP, KGB ir VRM skyriuose. Archyvinių dokumentų apie iš represijų vietų grįžusių asmenų kontrolę rinkimas, sisteminimas ir analizė (LKP CK nutarimai, LSSR AT prezidiumo įsakai bei LSSR MVD direktyvos, nustatantys iš tremties ir kalinimo grįžusių asmenų apsigyvenimo kontrolę). Vienas iš pagrindinių šaltinių – LYA saugomi Lietuvos komunistų partijos dokumentai. Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto biuras svarstydavo tremtinių grįžimo strategijas, LSSR KGB vadovai tremtinių ir politinių kalinių grįžimo klausimais raportuodavo LKP CK sekretoriui A. Sniečkui. Visi šie dokumentai labai svarbūs tyrinėjant represuotų asmenų grįžimą. Kitas šaltinis – LYA KGB fonduose saugomos LSSR KGB miestų ir rajonų skyrių ataskaitos, kur minimas ir grįžusių tremtinių ir politinių kalinių skaičius, bandoma tai koreliuoti su padidėjusiu antisovietiniu aktyvumu. Daugiausia dokumentų, susijusių su straipsnyje nagrinėjama tema, yra LYA VRM skyriuje, kur saugomos visos tremtinių bylos ir dokumentai, susiję su trėmimų organizavimu bei vykdymu, taip pat dokumentai, susiję su tremtinių grįžimu. LSSR VRM pareigūnai aptarnavo LSSR MR ir AT komisijas, sprendžiančias tremtinių grįžimą, teikė komisijos nariams surinktus duomenis apie kiekvieną tremtinių šeimą, dėl to LSSR VRM fonduose yra sukaupti ir visi dokumentai su LSSR MT ir AT komisijų sprendimais. Taip pat vienas gausiausių šios temos šaltinių – tremtinių ir politinių kalinių prisiminimai, ypač gausiai publikuoti pirmąjį Lietuvos nepriklausomybės dešimtmetį.

Tremtinių ir politinių kalinių suvaržymo, paleidimo bei grįžimo į Lietuvą 1953–1956 m. bruožai

Lietuvos gyventojai, atsidūrę lageriuose ir tremtyje, iš jų ištrūkti turėjo mažai galimybių. Sovietų Sąjungos vyriausybės 1945 m. sausio 8 d. nutarimas Nr. 35 „Specialiųjų tremtinių teisinė padėtis“ nurodo, kad tremtiniai negali palikti tremties vietų ir privalo reguliariai registruotis specialiosiose komendantūrose. Nuo 1948 m. prasidėjus masiniams lietuvių trėmimams, tremtinių padėtį dar labiau suvaržė ir reglamentavo SSRS vyriausybės nutarimai „Apie tremtį, prievartinį ir specialųjį perkėlimą“ ir „Apie prievarta apgyvendintuosius“. Tremtiniai neturėjo teisės be MVD leidimo išvažiuoti iš tremties vietos, iš jų buvo atimti pasai (vėl išduoti tik 1955 m.), kuriuose milicija darė žymas apie tremties vietos apribojimą (tremties rajonu), ne rečiau kaip kartą per mėnesį suaugusieji tremtiniai privalėjo registruotis specialiose komendantūrose²¹.

1941–1952 m. iš 132 tūkst. sovietų išvežtųjų amžinai tremčiai 28 tūkst. mirė nuo ligų, bado ir nepakeliamo darbo. Dar apie 50 tūkst. ilgai negalėjo grįžti arba visiškai negrįžo į Lietuvą. Seni ir ligoti tremtiniai nepajėgė dirbti ir pamažu išmirė. Daugiavaikės šeimos negalėjo išmaitinti visų vaikų. Žmonės gelbėjosi kaip išmanė, jie bėgo atgal į Lietuvą.

²¹ Arvydas Anušauskas, *Lietuvių tautos...*, p. 383, 384.

1945–1952 m. pabėgo apie 5000 lietuvių tremtinių²². Bandančių grįžti į tėvynę laukė specialūs tremtinių gaudymo būriai, o Lietuvoje juos nuolat persekiojo MGB. Grįžę į Lietuvą ir pagauti tremtiniai būdavo nuteisiami trejiems metams „pataisos darbų“ lagerio, o po lagerio vėl gražinami į tremtį. Tik palankiausiu atveju sugauti tremtiniai būdavo iš karto gražinami į buvusią tremties vietą be įkalinimo.

Juozas Matas Truska (g. 1928 m.) su tėvais į Krasnojarsko kr. buvo ištremtas 1948 m. gegužę. Tais pačiais metais pabėgo iš tremties, grįžo į Lietuvą. 1948 m. gruodį buvo areštuotas, iki teismo kalintas Marijampolės kalėjime ir 1949 m. kovą nuteistas 3 metams. Bausmę atliko Gorkio srities lageryje, po to 1952 m. kovą gražintas į tremtį²³. Žymių prisiminimų „Lietuviai prie Laptevų jūros“ autorė Dalia Grinkevičiūtė 1941 m. buvo ištremta iš Kauno su motina Prane Grinkevičiene ir broliu Juozu. 1949 m. Dalia su motina nelegaliai grįžo į Lietuvą. 1950 m. motina mirė, o Dalia buvo suimta, kalinta Kaune, Vilniuje. SSRS Ypatingojo pasitarimo nuteista trejiems metams, kalėjo Gorkio srities lageryje. 1953 m. gruodį ištremta į Jakutiją, į Lietuvą grįžo tik 1957 m.²⁴ Dėl pabėgimo iš tremties buvo kalinami net nepilnamečiai. Penkiametė Aušra Juškaitė su tėvais, broliu ir seserimi 1941 m. buvo ištremta į Komiją. 1947 m. nelegaliai grįžo į Lietuvą ir mokėsi Šiluvos gimnazijoje. 1949 m. pavasarį kartu su pussesere Laima Juškaite buvo suimta, Aušrai tebuvo trylika, Laimai – keturiolika. Jos abi buvo du mėnesius kalintos Raseinių kalėjime, čia kartu kalėjo taip pat nelegaliai grįžusi iš tremties penkiolikmetė Marija Avižienytė. Pusseserės Juškaitės per Kauno, Vilniaus kalėjimus, Leningrado moterų kalėjimą ir Vologdos persiuntimo kalėjimą gražintos į tremties vietą²⁵. Taip pat pažymėtina, kad daugelis politinių kalinių buvo teisiami pagal formulę: įkalinimo bausmė, dar 5 metai tremties, o po įkalinimo būdavo išsiunčiami į tremtį ir išlaisvinami jau kaip tremtiniai. Apklausus 50 politinių kalinių paaiškėjo, kad jie į Lietuvą negalėjo grįžti vidutiniškai 10 metų po įkalinimo pabaigos²⁶.

Nuo 1948 m. iki 1953 m. pradžios LSSR Ministrų Taryboje tiesiogiai ar per kitas institucijas gautus tremtinių skundus nagrinėjo LSSR MT komisija skundams ir prašymams nagrinėti. Nėra statistinių duomenų apie iki 1953 m. šios komisijos išnagrinėtų tremtinių skundų skaičių. Nerasta jokių pėdsakų, kad LSSR MT nutarimu būtų nuspręsta paleisti iš „administracinės tremties“ anksčiau nei 1951 m., kai devynios šeimos, iš viso 14 asmenų, buvo paleistos LSSR VRM siūlymu. 1952 m. buvo paleistos dar keturios šeimos, iš viso – 14 asmenų, ištremtų 1949 m. ar 1951 m.²⁷

²² Arvydas Anušauskas [et.al.] *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, 2 pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius: 2007, p. 309.

²³ LGGRTC archyvas, nukentėjusio asmens (tremtinio) byla LA2T0007.

²⁴ *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1: 1939–1941 (A–Ž), Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1997, p. 313.

²⁵ Aušra Juškaitė-Vilkienė „Prisiminimai“, in: *Sibiro vaikai: Lietuvos vaikų tremtinių atsiminimai*, Kaunas, 2011, p. 19–35.

²⁶ Danutė Gailienė, Evaldas Kazlauskas, *Po penkiasdešimties metų...*, p. 80.

²⁷ Alain Blum, Emilia Koustova, *Negotiating Lives...*, p. 548.

1 pav. Laive. Vida Elena Šliažaitė-Buchoveckienė su vaikais Stasiu ir Irena išplaukia į Lietuvą. Žedajus, Oliokminsko r., Jakutija, 1956 m.

LGGRTC „Tremties ir kalinimo vietų“ programos archyvo nuotr.

2 pav. Geležinkelio stotyje stovi grupelė grįžtančių į Lietuvą politinių kalinių. Vorkuta, Komija, 1954–1958 m.

LGGRTC „Tremties ir kalinimo vietų“ programos archyvo nuotr.

Politinių kalinių išlaisvinimas spartėjo, kai 1953–1954 m. per Gulago lagerius nusirito sukilimų banga, kuriuose daugiausia dalyvavo ukrainiečių ir lietuvių politiniai kaliniai. Tai ne šios publikacijos tema, bet manyčiau, kad svarbu pažymėti ir priežastis, kodėl, anot istoriko A. Weinerio: „Tokia įtari ir patyrusi valdžia, kaip sovietų režimas, sąmoningai įsileido į savo gretas masę nereformuotų priešų?“²⁸ Viena iš pagrindinių priežasčių – sukilimai lageriuose. Tai lėmė vis spartėjantį politinių kalinių išlaisvinimą, kurio priežastis – ne sovietų valdžios geranoriškumas represuotųjų atžvilgiu, o lagerių sukilimuose liejamas kraujas. 1953 m. gegužės 26 d. – rugpjūčio 4 d. malšinant Norilsko sukilimą, Gorlago lageryje nužudyta apie 250 politinių kalinių, dėl to 1954 m. likviduotas ir pats Gorlagas. 1953 m. rugpjūčio 1 d. malšinant Vorkutos sukilimą Rečlage buvo nužudyti, skirtingais duomenimis, 53–66 kaliniai, sužeisti – 123. 1954 m. birželio 26 d. buvo žiauriai numalšintas Kengyro sukilimas Steplogo lageryje (Kazachstane). Sukilimui malšinti buvo pasiūsti 1600 kareivių, 5-eri tankai, tikslus žuvusiųjų skaičius nežinomas, manoma, kad buvo nužudyti ar vėliau mirė nuo žaizdų apie 200 politinių kalinių²⁹. Sukilimas pralaimėjo, bet jis paspartino Gulago lagerių sistemos krizę ir jos žlugimą. Analogiškai spartėjo ir tremtinių išlaisvinimas, buvo sukurta represuotųjų paleidimo valdžios sistema, kuri sprendė ne ką ir kada ištremti, įkalinti, o ką, kada paleisti.

Kadangi iš Lietuvos du masiniai trėmimai 1949 m. ir 1951 m. buvo įvykdyti vadovaujantis LSSR MT direktyvomis, tai pirmoji komisija tremtinių bylų peržiūrėjimui 1953 m. sausį ir buvo sukurta prie LSSR MT. Pilnas jos pavadinimas skambėjo taip – „Komisija piliečių pareiškimų peržiūrėjimui ir prašymai atitinkamų valdžios organų dėl atskirų piliečių, ištremtų iš Lietuvos SSR administracinės deportacijos atšaukimo“ (toliau – Komisija). Komisijos sudėtis buvo tokia: LSSR MT pirmininko pavaduotojas Kazys Preikšas (pirmininkas), LSSR KGB pirmininkas Kazimieras Liaudis, iš Rusijos Tambovo sr. atsiųstas ir LSSR vyr. prokuroru paskirtas Georgijus Bacharovas (reikalui esant – LSSR vyr. prokuroro pavaduotojas), LSSR Vidaus reikalų ministras Jonas Vildžiūnas, LSSR Aukščiausiojo teismo pirmininkas Karolis Didžiulis (iki 1940 m. – Karolis Grosmanas) ir LSSR AT prezidiumo sekretorius Stasys Naujalis.

Akivaizdu, kad naujoji Komisija buvo Lietuvos valdžios institucijų atsakas į precedento neturinčią situaciją: beveik iš karto po Stalino mirties jos susidūrė su didžiuliu prašymų skaičiaus šuoliu. Gautų skundų skaičius piką pasiekė 1956–1957 m. Per ketverius metus 1954–1957 m. buvo išsiųsta maždaug 70 tūkst. skundų dėl 35 tūkst. ištremtų šeimų, t. y. vidutiniškai po du skundus vienai šeimai³⁰.

Iš pradžių Komisijai medžiagą teikė iš LSSR KGB 4-osios valdybos ir 5-ojo skyriaus pareigūnų sukurta operatyvinė grupė. 1953 m. birželio 18 d. įvyko steigiamasis šios Ko-

²⁸ Amir Weiner, *op. cit.*, p. 334.

²⁹ Bronius Zlatkus, „Kengyro sukilimas“ [internet] in: www.vle.lt/straipsnis/kengyro-sukilimas/

³⁰ Alain Blum, Emilia Koustova, *op. cit.*, p. 550.

misijos posėdis, o jau 1953 m. liepos 2 d. įvyko pirmasis šios Komisijos posėdis, kuriame sovietų valdininkai pradėjo „taisyti savo klaidas“ tremiant Lietuvos gyventojus, nors iš tikrųjų visi trėmimai buvo nusikaltimai žmoniškumui. Pirmiausia imta svarstyti ištremtų stambių ūkininkų (buožių) šeimų bylas. Ūkininkai buvo ištremti pagal LSSR Ministrų tarybos 1949 m. kovo 19 d. nutarimą Nr. 176-cc ir 1951 m. rugsėjo 29 d. nutarimą Nr. 865-cc. Prie LSSR MT sudaryta komisija per pirmą posėdį peržiūrėjo LSSR Vidaus reikalų ministerijos 7 prašymus dėl tremties atšaukimo. Komisijos nariai nusprendė, kad Petras Kinta ištremtas be pagrindo, nes jis nebuvo buožė. Taip pat Komisijos nariai nusprendė, kad be pagrindo buvo ištremta Julija Katilienė ir jos dukra Julija Katiliūtė, kurios iš tremties turi būti paleistos. Komisija nustatė, kad okupantai supainiojo asmenis, būdami įsitikinę, kad Julijos Katilienės du sūnus partizanauja. Iš tikrųjų partizanavo kitos Katilienės sūnūs iš to pačio kaimo. Taip pat nuspręsta paleisti iš tremties Povilo Palenio šeimą, nes nustatyta, kad jie buvo ne buožinė šeima, o vidutiniai ūkininkai. Be to, nuspręsta paleisti iš tremties Barborą Armolytę ir Veroniką Masiulytę, kurios dirbo samdomą darbą ūkininkų šeimose ir ištremtųjų ūkininkų šeimų narės nebuvo. Be to, nuspręsta dar vieną šeimą paleisti iš tremties, kuri buvo ištremta kaip buožių šeima, bet vokiečių okupacijos laikotarpiu padėjo sovietiniams partizanams³¹.

Kitame analogiškame Komisijos posėdyje buvo išnagrinėti 3 LSSR Vidaus reikalų ministerijos tarpininkavimo prašymai, 5 – LSSR vyr. prokuroro pasiūlymai ir vienas asmens pareiškimas dėl paleidimo iš tremties. Komisija nusprendė paleisti iš tremties O. Žadeikienę, nes Lietuvoje liko jos du mažamečiai vaikai, J. Kručienę, nes ji senyvo amžiaus, o jos vaikai ištremti nebuvo. Taip pat Komisijos nariai nusprendė paleisti iš tremties S. Butkaitę-Kulikauskienę, J. Ičą, A. Paukštį, K. Šarną, nes jie buvo ištremti be pagrindo. Prašymai paleisti iš tremties A. Meiliūną, I. Pelcių ir O. Žilinskienę buvo atmesti. Komisijos sprendimus galutinai tvirtino LSSR Ministrų Taryba³².

1954–1955 m. tremtiniai buvo išlaisvinami lėtai. 1954 m. buvo paleisti 735 asmenys (LSSR MT sprendimu – 510), 1955 m. – 1779 (LSSR MT sprendimu – 1147), 1956 m. – 15879 lietuvių tautybės asmenys³³. 1954 m. gegužę tremtinių bylų peržiūrėjimas ir išvadų teikimas Komisijai buvo patikėtas LSSR MVD I spec. skyriui, kuris perėmė darbą iš LSSR KGB operatyvinės grupės. Labai panašu, kad LSSR KGB maždaug po metų tiesiog atsikratė šio darbo, reikalavusio didelio pareigūnų resursų. Minėtajam LSSR MGB skyriui iki 1954 m. gegužės 20 d. buvo perduota nagrinėti 8340 tremtinių skundų ir pareiškimų, kurių apie pusė buvo iš partizanų, jų ryšininkų ir rėmėjų šeimų, o kita pusė – iš buožių šeimų. 1954 m. liepos 9 d. LSSR MVD I spec. skyriaus viršininko pavaduotojas pplk. Nosovas pažymi, kad šiuo metu yra gauti 9650 tremtinių skundai ir pareiškimai. Visi šie tremtinių prašymai buvo suren-

³¹ LSSR MT Komisijos tremtinių bylų peržiūrėjimui protokolas, 1953-07-02, in: *LVA*, f. V-135, ap. 7, b. 370, l. 1, 2.

³² LSSR MT Komisijos tremtinių bylų peržiūrėjimui protokolas, 1953-10-06, in: *LVA*, f. V-135, ap. 7, b. 370, l. 3, 4.

³³ Arvydas Anušauskas, *Lietuvių tautos...*, p. 393.

kami iš įvairiausių institucijų, nes tremtiniai, pajutę galimybę išsilaisvinti, kreipdavosi į įvairiausius adresatus, – faktiškai niekas nežinojo, kur konkrečiai geriausia kreiptis. Taip į specialiai sukurtą LSSR MVD poskyrį suplaukė prašymai iš beveik visų institucijų. Daug tremtinių prašymus rašė į SSRS institucijas. Lietuvos tremtiniai į KPSS CK parašė 45 prašymus, į SSRS Ministrų Tarybą (toliau SSRS MT) – 834 prašymus, į Aukščiausiąją Tarybą (toliau SSRS AT) – 3568, į Vidaus reikalų ministeriją (toliau SSRS MVD) – 1207, į Generalinę prokuratūrą – 167, į Užsienio reikalų ministeriją – 2, į Gynybos ministeriją – 5 prašymus. Kiek mažiau nei pusė tremtinių prašymų pasiekė Lietuvos SSR aukščiausias institucijas. Didžioji dalis (4200) tremtinių prašymų pasiekė LSSR AT ir LSSR MT. Komunistų partijos Centro komitetas (toliau KP CK) gavo 20 tremtinių prašymų, LSSR MVD – 560 prašymų, LSSR generalinė prokuratūra – 18 prašymų, LSSR Teisingumo ministerija – 6 prašymus. Be to, į Lietuvą buvo perduoti 29 Lietuvos tremtinių prašymai iš tremties vietų MVD poskyrių³⁴. Visi šie tremtinių prašymai buvo persiųsti į LSSR MVD tokiais laikotarpiais: per visus 1953 m. – 3461 prašymas (didžioji prašymų dalis 1953 m. rugpjūčio–gruodžio mėn.). 1954 m. rašomų prašymų skaičius dar labiau padidėjo, per tų metų sausio–birželio mėn. buvo persiųsti 6189 prašymai³⁵.

Visu aprašomuoju laikotarpiu SSRS buvo priimta 12 vyriausybinių aktų apie paleidimą iš spec. tremties, tačiau iki 1958 m. buvo priimti tik 4 tokie nutarimai, taigi dar didelė tremtinių dalis laikyta tremtyje. 1954 m. birželio 5 d. SSRS MT nutarimas numatė paleisti iš tremties vaikus iki 16 metų, kurie buvo ištremiti šeimų sudėtyje (įsakas palietė 19 483 vaikus iš 1945–1949 m. trėmimų ir 5186 vaikus, ištremitus su tėvais 1951 m. Tai buvo sąlygiška „laisvė“, nes vaikai ir toliau gyveno su savo tėvais tremtiniais, bet nei tremtyje gimę, nei mirę vaikai nebebuvo skaičiuojami)³⁶. Žymus architektas ir restauratorius Napalys Kitkauskas savo prisiminimuose aprašo, kaip 1954 m. birželio pradžioje į lagerį atvyko Mordovijos ATSR speciali Aukščiausiojo teismo komisija. Atvykimo priežastis – priimtas įsakas paleisti iš lagerių politinius kalinius, kurie suėmimo metu buvo nepilnamečiai ir iškalėję trečdalį bausmės. N. Kitkauskas, suimtas 1947 m. ir nuteistas 10 metų lagerio, kaip iškalėjęs jau du trečdalius bausmės 1954 m. liepos 8 d. paleidžiamas į laisvę. Jis pažymėjo, kad „už visą Mordovijos lageriuose išdirbtą laiką gavau pinigų: jų buvo tiek, kiek kainavo traukinio bilietas iki Kauno...“³⁷.

1955 m. lapkričio 24 d. SSRS MT nutarimas numatė paleisti iš tremties: Didžiojo Tėvynės karo veteranus, asmenis, apdovanotus SSRS ordinais ir medaliais, mokytojus ir dėstytojus bei moteris, susituokusias su ne tremtiniais, tačiau be konfiskuoto turto grąžinimo ir be

³⁴ LSSR MVD I spec. skyriaus viršininko pavaduotojo Nosovo pažyma apie gaunamus tremtinių skundus ir pareiškimus, 1954-07-09, in: *LVA*, f. V-135, ap. 7, b. 421, l. 107–110.

³⁵ *Ibid.*, l. 109.

³⁶ Arvydas Anušauskas, *Teroras: 1940–1958 m.*, Vilnius: Versus aureus, 2012, p. 269.

³⁷ Napalys Kitkauskas, „Mes – politiniai“, in: *Amžino įšalo žemėje*, Vilnius: Vyturys 1989, p. 185, 186.

3 pav. Liatukų šeima grįžta į Lietuvą. Taišetis, Irkutsko sr., 1957 m. Viktoro Liatuko nuotr. (Geležinkelio stotyje laukia traukinio į Maskvą)
LGGRTC „Tremties ir kalinimo vietų“ programos archyvo nuotr.

4 pav. Ibianskių šeimos grįžimas į Lietuvą. Igarka, Krasnojarsko kr. 1957 m.
LGGRTC „Tremties ir kalinimo vietų“ programos archyvo nuotr.

teisės grįžti į buvusią gyvenamą vietą, 1955 m. gruodžio 13 d. SSRS AT prezidiumo įsakas numatė paleisti iš tremties vokiečius ir jų šeimų narius be konfiskuoto turto grąžinimo ir be teisės grįžti į buvusią gyvenamą vietą³⁸.

LSSR KGB dokumentai byloja, kad tremtinių bylų peržiūrėjimas vyko labai problemiška. 1954 m. liepos 10 d. duomenimis, LSSR MVD I spec. skyrius turėjo gavęs 9600 tremtinių skundus ir pareiškimus, kurie buvo suskirstyti į 6189 pareiškimus nuo ištremtų partizanų ir partizanų rėmėjų šeimų narių ir į 3460 pareiškimų nuo ištremtų stambių ūkininkų (buožių) ir jų šeimų narių. Ties tokia gausybe pareiškimų tuomet dirbo tik 8 pareigūnai, komandiruoti iš įvairių LSSR MVD padalinių. LSSR MVD dokumentuose minima, kad tremtinių bylų nagrinėjimo darbas tuo metu vyksta ypač blogai, vietoje numatytų 15 komandiruočių pareigūnų komandiruoti ir dirba tik 9–10. Tai lėmė menką darbuotojų atsakomybę, atsainų požiūrį į darbą. Dalis jų buvo nekompetentingi nagrinėti tremtinių pareiškimus (dirbo eiliniai gaisrininkai – Mockevičius, Muchina ir kt.)³⁹. Kitas pplk. Dmitrijaus Nosovo raportas rodo, kad atitinkami pareigūnai sunkiai susitvarkė su tokiu tremtinių pareiškimų srautu. LSSR MVD ministro pavaduotojas plk. Aleksandras Gocevas buvo informuotas, kad 4 pareigūnai su tokiu srautu negali susidoroti, todėl prašoma komandiruoti šiam darbui ne mažiau 15 pareigūnų iš kitų LSSR MVD skyrių. Minima, kad šiuo metu komandiruoti tik 6 asmenys, iš kurių tik 4 tiesiogiai nagrinėja pareiškimus, o 2 užsiima pareiškimų registracija ir raštvedyba, kuri iš LSSR KGB buvo perimta ypatingai apleista. Taip pat minima, kad nuo 1954 m. gegužės 20 d. iki liepos 20 d. buvo peržiūrėta apie 2000 pareiškimų, o per tą laiką buvo gauta naujų net 2300 pareiškimų⁴⁰.

Atsiradus pirmiesiems pavieniams sprendimams paleisti neteisėtai represuotus asmenis, reikėjo spręsti tai sovietinės teisės keliu. LSSR MT 1955 m. gegužės 26 d. nutarimu Nr. 446 nustatė atkurianti tam tikras teises dėl pripažintų neteisėtai represuotų politinių kalinių. Šiuo nutarimu buvo nustatyta, kad nepagrįstai išbūtas laikas įkalinimo vietose įtraukiamas į darbo stažą, o Darbo žmonių deputatų tarybų (toliau DŽDT) miestų ir rajonų vykdomieji komitetai įpareigoti šiuos piliečius aprūpinti gyvenamuoju plotu be eilės. Nustatyta, kad šis nutarimas taikomas atbuline tvarka, visiškai reabilituotiems asmenims iki šio nutarimo išleidimo⁴¹.

Netrukus buvo pasirašytas ir nutarimas dėl pripažintų neteisėtai ištremtų asmenų. 1953 m. gruodžio 14 d. LSSR MT pirmininkas Mečislovas Gedvilas pasirašė nutarimą „Dėl konfiskuoto turto grąžinimo asmenims, kuriems atšauktas administracinis iškeldinimas“. DŽDT miestų ir rajonų vykdomieji komitetai buvo įpareigoti peržiūrėti tokių asmenų

³⁸ Vyriausybinių aktai dėl paleidimo iš tremties, in: *LJA*, f. V-135, ap. 7, b. 549, l. 3–5.

³⁹ LSSR MVD I spec. skyriaus viršininko pavaduotojo D. Nosovo raportas, 1954-07-23, in: *LJA*, f. V-135, ap. 7, b. 421, l. 105.

⁴⁰ *Ibid.*, l. 103–106.

⁴¹ LSSR MT nutarimas dėl neteisėtai represuotųjų teisių, 1955 05 26, in.: *LJA*, f. V-135, ap. 7, b. 653, l. 40, 41 ap.

pareiškimus ir priimti sprendimus numatyta tvarka. Turto grąžinimo tvarka buvo tokia: jei turtas nerealizuotas, jis turi būti grąžintas natūra, jei turtas realizuotas – esant galimybei reikia grąžinti panašų turtą natūra, jei nėra galimybės – pinigais⁴². Tačiau svarbu pažymėti, kad neteisėtai represuotais buvo pripažįstamas labai nedidelis asmenų skaičius.

1954 m. imta persvarstyti politinių kalinių bylas. Pirmiausia buvo paleidžiami nedarbingi kaliniai ir tie, kurių bausmės laikas baigėsi, kitiems bausmės buvo sumažintos ar pakeistos nutrėmimu. Tačiau daugelį metų nelaisvėje išbuvę tremtiniai, išsiilgę gimtinių ir artimųjų, skubėjo namo nepaisydami draudimų. LSSR valdžios duomenimis, iki 1956 m. spalio 15 d. savavališkai į Lietuvą sugrįžo per 2000 šeimų (apie 8000 žmonių)⁴³. Politiniai kaliniai ir tremtiniai kaip galėdami veržėsi į laisvę, ypač pragarą praėję 1941 m. represuotieji. Skaudu skaityti jų prašymus ir dėl tragiškų likimų ir dėl to, kad sovietai juos palaužė moraliai, privertė žemintis.

P. A. (g. 1897 m.) su šeima 1941 m. birželį buvo išvežtas į Sibirą. 1950 m. LSSR AT prezidiumo pirmininkui Justui Paleckiiui jis rašo:

Gerbiamas mūsų liaudies vade, kreipiuosi į jus trečią kartą dėl užtarimo. Mano žmona ir trys vaikučiai mirė Sibire, o man 1941 m. lapkričio 9 d. Kraslage dirbtinai buvo iškelta baudžiamoji byla ir jau 10 metų ši byla yra tardymo stadijoje. Kur tik aš kreipiuosi su savo prašymu, atsimušu kaip į sieną, mano prašymus persiunčia iš vienos institucijos į kitą, nuo Einošiaus pas Keipošių, pas Erodą ir pas Pilotą, bet man nuo to nei kiek ne lengviau ir aš toliau nekaltai kenčiu. Aš prašau Jūsų, liaudies vade, tik to, kad mane nuteistų jeigu aš kaltas, arba išlaisvintų, bet nelaikytų gyvą palaidotą. Nuo SSRS generalinio prokuroro per devynerius metus aš negavau nei vieno atsakymo, o prašymų parašiau ne mažiau dešimties. Aš ne prašau, o tiesiog maldauju Jūsų atkreipti dėmesį į nekaltai kenčiantį ir leisti man laisvam grįžti į Tėvynę⁴⁴.

Čia svarbu pažymėti tai, kad P. A. vis tik „už akių“ 1942 m. vasario 7 d. SSRS NKGB Ypatinjojo pasitarimo nutarimu buvo nuteistas 10 metų lagerio, bet panašu, kad tuo metu sovietai karo metu turėjo svarbesnių reikalų ir šis sprendimas nepasiekė kalinčiojo Kraslage. P. A. po kalinimo Krasnojarsko sr. Rešotuose, o nuo 1944 m. toje pačioje srityje Jeniseilage 1952 m. buvo išsiųstas į tremtį, į Lietuvą grįžo tik 1957 m.⁴⁵ 1941 m. birželio tremtinių bylų svarstymas vyko labai lėtai. Nors 1954–1955 m. tremtinių bylos jau buvo peržiūrimos, kasmet iš tremties leista sugrįžti tik apie 100 asmenų, buvusių tremtyje Altajaus krašte ar Jakutijoje. 1941 m. birželio trėmimo aukų bylų svarstymai dėl jų socialinio statuso buvo vilkinami dar labiau nei pokario metu ištremtųjų⁴⁶.

⁴² LSSR MT nutarimas dėl konfiskuoto turto grąžinimo tvarkos piliečiams, kuriems atšauktas administracinis iškel-dinimas, 1953-12-14, in.: *LVA*, f. V-135, ap. 7, b. 371, l. 2, 3.

⁴³ Eugenijus Grunskis, „Lietuvos gyventojų trėmimai“, in: *Lietuvos gyventojų trėmimai, Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1995, p. 103.

⁴⁴ Prašymas iš baudžiamosios bylos, in: *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 42880/3, t. 5, l. 58, 58 ap.

⁴⁵ *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1 (A–Ž), p.105, 106.

⁴⁶ *Didžiosios tremtytys: Altajus ir Jakutija. 1941 m.*, sudarė Benas Navakauskas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2021, p. 70.

Komunistų partijos ir represinių struktūrų bendradarbiavimas priimant sprendimus dėl grįžtančių politinių kalinių ir tremtinių

Vilties, kad paspartės tremtinių paleidimas, suteikė 1956 m. vasarį N. Chruščiovo XX SSKP suvažiavime perskaitytas pranešimas „Dėl asmenybės kulto ir jo padarinių įveikimo“. Organizacijose, kolūkiuose buvo pateikiami nepageidaujami klausimai aktyvistams, pvz., kodėl SSKP CK politinis biuras leido masiškai žudyti žmones, ar Stalinas lėmė trėmimų iš Lietuvos mastą, ar teisėtos 1945–1950 m. represijos Lietuvoje ir t. t.⁴⁷

1956-ųjų birželio 30-ąją, SSKP CK plenumas priėmė nutarimą, kuris atvėrė kelią į laisvę milijonams stalininio gulago kalinių ir tremtinių. Tačiau sovietinės Lietuvos valdžia padarė viską, kad išlaisvintų lietuvių kelias namo būtų nuklotas erškėčiais. Iš pat pradžių LKP CK dėl Stalino asmens kulto laikėsi rezervuoti. Kairuoliškai Lietuvos KP vadovybei, subrendusiai prieš Antrąjį pasaulinį karą, stalininis politinis kursas buvo priimtinas kaip ir „socializmo sąlygomis aštrėjančios klasių kovos ideologija, forsuoto socialinės struktūros laužymo politika, susijusi su represijomis⁴⁸. „Atšilimo“ tendencijoms Lietuvos SSR vadovybė ilgai priešinosi, pavyzdžiui, iki 1957 m. stabdė represuotų grįžimą į Lietuvą (iš tremties vietų išvykus kitų tautybių žmonėms, lietuviai sudarė beveik trečdalį visų SSRS tremtinių; kitaip nei Rusijoje, faktai apie represijas, tremtį, aukas Lietuvoje nepateko nei į grožinę, nei į istorinę literatūrą⁴⁹. Masinis tremtinių paleidimas prasidėjo tik 1956 m. Pavyzdžiui, iš tremties Altajaus krašte ir Jakutijoje paleisti 1173 Lietuvos gyventojai, o 1957 m. paleisti 892⁵⁰. Prasidėjus masiniam išlaisvinimui 1956 m. iš Buriatijos paleista 618 lietuvių, 1957 m. – 1006. Paleidimas iš tremties dažnai dar nesuteikdavo galimybės grįžti į Lietuvą. Daug šeimų neturėjo lėšų kelionei ir gyvenimo pradžiai Lietuvoje, liko Buriatijoje dar keletus metų. Todėl iš 1956 m. paleistų 618 žmonių į Lietuvą sugrįžo tik 223, o 1957 m. – 664⁵¹.

Vykstant grįžimui iš kalinimo ir tremties, pirmiausia nerimą dėl to išreiškė Lietuvos komunistų partijos valdžia su represinėmis struktūromis. Lietuvos komunistai grįžtančių nelaukė, išsvajotos Lietuvos tremtiniai nerado. A. Anušauskas pažymi, kad trėmimai ne tik nebuvo smerkiami (tremtinių bylas peržiūrinėjo tie patys lietuvių tautos genocido organizatoriai, tokie kaip Kazys Preikšas, Alfonsas Gailevičius ir kt.), bet ir toliau buvo laikomi svarbia politine akcija. Komunistams labiau rūpėjo į pramonės gigantų statybas Lietuvoje vykstančių kolonistų, o ne Sibire daug iškentusių ir tebekenčiančių lietuvių likimas⁵².

⁴⁷ Regina Laukaitytė, „Stalino asmens kulto adaptacija ir demontavimas Lietuvos SSR (1944–1961 m.)“, in: *Stalininis režimas Lietuvoje 1944–1953 m.*, sudarė R. Laukaitytė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, p. 168.

⁴⁸ *Ibid.*, p. 172.

⁴⁹ Vytautas Tininis, *Sniečkus: 33 metai valdžioje*, Vilnius: 2000, p. 140–141.

⁵⁰ *Didžiosios tremtys: Altajus ir Jakutija...*, p. 70.

⁵¹ *Didžiosios tremtys: Buriatija. 1948 m.*, atsakingoji redaktorė Dalė Rudienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2018, p. 32.

⁵² *Ibid.*, p. 274.

Komisijoje priimant sprendimus dėl tremtinių išlaisvinimo dalyvavo ir kiti sovietinių represijų dalyviai – 1945 m. LSSR Liaudies komisarų tarybos ir LKP Centro komiteto įgaliotinis Trakų ir Kretingos apskrityse tremtinių turtui konfiskuoti Karolis Didžiulis, 1940 m. liepą–1941 m. birželį – LSSR NKVD darbuotojas Stasys Naujalis, 1940 m. rugsėjį–1941 m. birželį LSSR NKVD Vilniaus miesto valdybos viršininkas, 1941 m. birželio 14 d. – Lietuvos žmonių trėmimo Vilniaus mieste ir apskrityje operatyvinio trejeto narys, NKVD pplk. Jonas Vildžiūnas, 1948–1950 m. – LSSR Ministrų tarybos ir LKP CK įgaliotinis trėmimams Zarasų, Rokiškio, Utenos, Anykščių, Ukmergės apskrityse, 1950–1953 m. Klaipėdos srityje – Kazimieras Liaudis, vienas pagrindinių Lietuvos gyventojų genocido organizatorius ir represijų vykdytojas Leonardas Martavičius. Būdinga tai, kad faktiškai visi 1953–1957 m. Komisijų nariai buvo genocido organizatoriai ir represijų vykdytojai.

Komunistų valdžios atstovų ir KGB susirašinėjimas rodo, kad jiems grįžtantys politiniai ir tremtiniai kėlė didelį nerimą. LSSR KGB Kauno m. įgaliotinis kpt. Bronius Baliulis 1955 m. kovo mėn. pažymoje LKP Kauno miesto komiteto sekretorei E. Kasnauskaitei nurodo, kad nuo 1954 m. pradžios iki 1955 m. gegužės į Kauno m. grįžo 636 asmenys, anksčiau teisti už antisovietinius nusikaltimus. KGB pareigūnas pažymi, kad jų agentūriniais duomenimis, buvęs Lietuvos prezidentas Aleksandras Stulginskis yra išvykęs pas savo šeimą į Altaiaus kraštą ir planuoja ją parsivežti į Kauną. Minima, kad buvęs švietimo ministras Juozas Tankūnas išvyko pas savo šeimą į Kazachstaną ir bando ją atvežti į Kauną, kad į Kauną atvyks liaudininkų partijos lyderis Zigmas Toliušis, aktyvus socialdemokratas Valys Drazdauskas, buvę tautininkai Jankauskas, Viskanta, Butvydis ir kt. Kauno KGB neabejoja, kad tokių žymių veikėjų atvykimas suaktyvins miesto priešišką elementą ir prašo kreiptis į LKP CK ir LSSR MT dėl uždraudimo tokios kategorijos asmenims apsigyventi Kaune⁵³.

LKP Kauno miesto komiteto sekretorė E. Kasnauskaitė atskaitiniame rašte LKP CK sekretorių A. Sniečkų informuoja apie 1955 m. lapkričio 2 d. antisovietinius veiksmus Kauno centrinėse kapinėse, kur minia tikinčiųjų prasiveržę prie žuvusių 1918–1920 m. Lietuvos savanorių paminklo, giedojo Lietuvos himną, dainą „Kur bėga Šešupė“ su antisovietiniu priedainiu. Taip pat E. Kasnauskaitė rašte priekaištuoja, kad KGB iki šiol neišsiaiškino, kas 1955 m. vasario 16 d. ant Rotušės iškėlė Lietuvos trispalvę, 1955 m. gegužės 1 d. sieros rūgštimi apipylė sovietines vėliavas, iškabintas ant kelių namų, ir daugelio panašių faktų. Atsižvelgdama į visa tai LKP Kauno m. komunistų vadė pažymi, kad į Kauną jau grįžo 1315 politinių kalinių ir kad nepakankamai vykdomas darbas išsiaiškinant giliai užsikonspiravusį priešišką elementą, grįžusius buržuazinių partijų veikėjus. Minima, kad Kaune gyvena grįžusieji iš lagerių: buvęs tautininkų gen. sekretorius Simonas Janavičius, buvęs krikščionių demokratų lyderis Leonas Bistras (nusiteikęs antisovietiskai), buvęs ambasadorius Prancūzijoje Petras Klimas, buvęs liaudininkų partijos lyderis Z. Toliušis, akty-

⁵³ LSSR KGB Kauno m. įgaliotinio Baliulio pažyma apie atvykusius gyventi į Kauną buvusius politinius kalinius, 1955-02-28, in: *LYA*, f. 1771, ap. 192, b. 51, l. 223–228.

vus socialdemokratas – V. Drazdauskas. Pažymima, kad šių ir panašių asmenų buvimas Kaune aktyvizuoja priešišką elementą ir prašoma pasirūpinti per LSSR MT, kad žymiesiems buržuazinės Lietuvos veikėjams, teistiems už antisovietinę veiklą būtų uždrausta apsigyventi Kaune. Taip pat prašoma tarpininkauti per aukštesnius Sovietų sąjungos organus, kad Kaunas turėtų režiminio (pasų kontrolės) miesto statusą⁵⁴.

1956 m. gruodžio 5 d. Sniečkus pasirašė ypač slaptą LKP CK biuro nutarimą, kuriame prašoma KPSS CK prezidiumo priimti įsaką, draudžiantį buvusiems Lietuvos valdžios atstovams, partijų lyderiams, aktyviems nacionalistinių organizacijų ir ginkluotų būrių nariams, nutiestiems už tėvynės išdavimą (tėvynė šiuo atveju reiškė Sovietų Sąjungą, – aut. past.) uždrausti grįžti į Lietuvą. Maskva prašomo sprendimo nepriėmė, o rekomendavo grįžtančių likimą spręsti personaliai prie LSSR AT prezidiumo sukūrus naują komisiją⁵⁵. Taip pat LKP CK biuras minimu nutarimu motyvuojant, kad daug priešiško elemento grįžta į Kauną, prašė SSRS MT įtraukti Kauno miestą į režiminių miestų sąrašą⁵⁶. Šiam prašymui buvo pritarta, SSRS MT 1956 m. gruodžio 17 d. nutarimu Kaune įsigaliojo pasų režimas, draudžiantis šiame mieste apsigyventi buvusiems politiniams kalinams⁵⁷.

Grįžtant vis didesniam tremtinių ir politinių kalinių skaičiui, imtasi priemonių tai stabdyti. Tam įtakos turėjo ir po Vengrijos sukilimo 1956 m. padidėjęs antisovietinis aktyvumas Lietuvoje, 1956 m. Vėlinių akcijos Kaune ir Vilniuje. 1956 m. Vengrijos įvykiai vertė sovietų valdžią susirūpinti sistemos stabilumu ir siekti, kad tai nepasikartotų.

1956 m. gruodžio 25 d. LKP CK 2-asis sekretorius Borisas Šarkovas kreipėsi ypatingo slaptumo raštu į Sovietų Sąjungos aukščiausią valdžią – KPSS centrinę komitetą. (2-asis sekretorius buvo viena svarbiausių ir įtakingiausių pareigybių sovietinėje Lietuvoje. Dažniausiai tai buvo iš Maskvos atsiųstas, jokio ryšio su Lietuva neturintis ir lietuviškai nemokantis žmogus, turėjęs prižiūrėti respublikoje vykstančius procesus. Visuomenėje šias pareigas užimantis žmogus būdavo vadinamas „generalgubernatoriumi“)⁵⁸. Šiame rašte pažymima, kad į Lietuvą iš įkalinimo vietų grįžo daugiau kaip 15 tūkst. anksčiau už įvairius kontrrevoliucinius nusikaltimus teistų asmenų, įskaitant buržuazinių partijų lyderius, Lietuvos buržuazinės vyriausybės aukštus valdininkus, ginkluotų būrių ir nacionalinio pogrindžio narius, jų ryšininkus ir rėmėjus, aukštus katalikų dvasininkus ir kunigus. Pažymima, kad Lietuvos KP Centro komitetas turi duomenis, kad kai kurie iš jų neatsisakė savo priešišku pažiūrų ir imasi veiksmų organizuoti nacionalinį pogrindį Vilniuje, Kaune

⁵⁴ LKP Kauno m. sekretorės E. Kasnauskaitės ataskaitinis raštas LKP CK sekretoriui A. Sniečkui, 1955-11-12, in: *LYA*, f. 1771, ap. 192, b. 51, l. 74–76.

⁵⁵ *Ibid.* l. 106, 107.

⁵⁶ LKP CK biuro nutarimas, 1956-11-05, in: *LYA*, f. 1771, ap. 190, b. 10, l. 101–103.

⁵⁷ Kristina Burinskaitė, „Režimo priešininkų represavimo ir persekiojimo tendencijos po 1954 m.“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2012, Nr. 1 (31), p. 113.

⁵⁸ Vytautas Tininis, *op. cit.*, p. 135.

ir kitose respublikos vietose. Taip pat grįžusieji iš įkalinimo daro kenksmingą įtaką svyruojančiai savo pažiūrose jaunimo daliai⁵⁹. Rašte taip pat pažymima, kad LSSR KGB, esanti LSSR MT žinioje, prie dabartinių savo turimų pareigybių ir struktūros negali susitvarkyti su padidėjusia darbo apimtimi ir užkardyti nacionalistinį elementą. Akcentuojama, kad šiuo metu Kauno ir Klaipėdos miestų KGB aparato įgaliotiniai pagal pareigybes ir finansavimą prilyginti KGB rajonų aparatams, tai trukdo sukomplektuoti į šių miestų aparatų patyrusius čekistinius kadrus. Todėl Lietuvos KP CK prašo įgalioti SSRS KGB: Kauno ir Klaipėdos miestų KGB prilyginti pagal pareigybes ir finansavimą LSSR operatyviniams skyriams, LSSR KGB įvesti papildomus etatus: 50 karininkų pareigybių, 21 seržantų pareigybes ir 41 tarnautojų pareigybes⁶⁰. SSRS vadovybė, atsižvelgdama į LKP vadovų prašymą, 1956 m. pabaigoje leido padidinti LSSR KGB darbuotojų skaičių.

LKP rajonų komitetų sekretoriai raportuodavo LKP sekretoriui A. Sniečkui apie politinę padėtį rajonuose grįžtant politiniams kaliniams ir tremtiniams. Pavyzdžiui, LKP Pasvalio raj. komiteto sekretorius J. Novickas 1957 m. kovo 5 d. išsiuntė ypač slaptą raštą A. Sniečkui „Politinė informacija apie elgesį asmenų, sugrįžusių iš ištremimo ir kalėjimų“. Rašte pažymima, kad 1956–1957 m. į Pasvalio raj. sugrįžo 85 asmenys, teisti pagal BK 58 str. (t. y. politiniai kaliniai) ir atlikę bausmę, be to, grįžo 26 šeimos iš tremties. Minima, kad

[...] dauguma veda save atsargiai, nesikiša į politiką. Tačiau atsirado 4 piliečiai, kurie pradėjo vesti antitarybinę agitaciją, iš esmės nukreiptą prieš kolūkius. Buvo atsitikimų, kai atlikę bausmę asmenys bandė savavališkai išikelti į buvusius savo namus, kurie jiems dabar nepriklauso, bandė grasinimais išgyvendinti tuose namuose gyvenančius sąžiningus kolūkiečius, buvusius biedniokus. Pavyzdžiui į „Kovo 8-os“ kolūkį, atlikęs 10 metų įkalinimo bausmę, sugrįžo Juozas Karinauskas. Tarp kolūkiečių J. Karinauskas skleidė gandus, kad greitai ateisianti Amerika ir jis atsitiesiąs su kolūkio pirmininku ir jam nepageidautinai tarybiškai nusiteikusiais kolūkiečiais. Kad užkirstume kelią J. Karinausko antitarybinėms veiksmams, mes pasinaudojome rajono prokuratūrai ir liaudies teismui suteikta teise ištremti už grasinimus. 1957 m. vasario 20 d. Pasvalio raj. liaudies teismo sprendimu J. Karinauskas buvo ištremtas 3 metams į Irkutsko sritį su nuolatinio apgyvendinimu.

LKP Pasvalio RK sekretorius pažymi, kad

[...] teismo nuosprendis padarė labai didelį politinį įspūdį rajone, ypač tarp grįžusių iš kalėjimų. Visi tie, kurie paskutiniu metu užsiiminėdavo antitarybinėmis kalbomis, iš karto prikando liežuvius. O kaimo komunistai, sąžiningi kolūkiečiai, o ypač tie, kurie gyvena buvusių buožių ar banditinių šeimų nacionalizuotuose namuose, labai teigiamai atsiliepia apie šį liaudies teismo nuosprendį, pakilo jų aktyvumas.⁶¹

Panašaus pobūdžio informaciją „Apie antitarybinių priešiško elementų išpuolius Ra-

⁵⁹ LKP CK sekretoriaus B. Šarkovo raštas KPSS Centro komitetui, 1956-12-25, in: *LYA*, f. 1771, ap. 190, b. 10, l. 130, 131.

⁶⁰ *Ibid.*, l. 131.

⁶¹ LKP Pasvalio RK sekretoriaus J. Novicko raštas A. Sniečkui, 1957-03-05, in: *LYA*, f. 1771, ap. 193, b. 22, l. 31, 32.

5 pav. Tremtiniai sugrįžta į Lietuvą gyvulinuose vagonuose, tokiuose pat, kokiais buvo gabenami į tremtį. Tulunas, Tuluno r. Irkutsko sr., 1957 m.

LGGRTC „Tremties ir kalinimo vietų“ programos archyvo nuotr.

6 pav. Po dešimties metų tremties sugrįžusi į Lietuvą šeima sėdi prie savo namo, kuriame jau apgyvendinta kita šeima. Prienai, 1958 m.

Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus rinkinių nuotr.

seinių rajone“ 1957 m. sausio 26 d. LKP Raseinių raj. komiteto sekretorius S. Malinauskas išsiuntė Lietuvos KP Centro komitetui. Rašte su grifu „Visiškai slaptai“ minima, kad

[...] pastaruoju laiku, sąryšyje su įvykiais Vengrijoje ir Egipte⁶² suaktyvino savo veiklą nacionaliniai elementai, ypač buvę banditai ir jų ryšininkai, kurie grįžo iš kalinimo ir ištrėmimo vietų. Viso rajone yra grįžę šiuo metu banditų ir jų ryšininkų 134 žmonės. Eilė jų šiuo metu visokiais būdais stengiasi demoralizuoti ir įbauginti kolūkiečius grasinimais ir antitarybiniais gandais, veda priešišką antitarybinę propagandą. Pavyzdžiui, banditų pagalbininkas Pranas Liba buvo baustas 25 metams. Šiuo metu grįžo ir gyvena „Tarybinio keliu“ kolūkyje. Jis pareiškė, kad kai ateis toks laikas kaip Vengrijoje, jis pirmasis stos į kovą už išsivadavimą.

Sekretorius S. Malinauskas pažymi, kad suaktyvėjus nacionalistiniams elementams rajone nepakanka KGB darbuotojų (yra tik 4), kurie operatyviai užkirstų kelią priešiškiems elementams. Per mažas rajone ir milicininkų sąstatas – iš viso 10 žmonių. Taip pat S. Malinauskas informuoja LKP CK, kad rajone nepatenkinama padėtis su ginklais „KGB darbuotojai turi tik po 2 automatus, o milicininkai apginkluoti tik pistoletais, kitų kovinių ginklų visiškai neturi. Be to, trūksta pistoletų apginkluoti rajono aktyvą.“⁶³

Represuotųjų grįžimui ir neigiamą, ir teigiamą įtaką darė žymūs Lietuvos žmonės, kultūros veikėjai, rašytojai. Svarbu pažymėti, kad siekdama pateisinti represijas, kalinimus ir tremtis komunistų valdžia ieškojo žinomų Lietuvos kultūros veikėjų pritarimo. Neapykanta tremtiniais buvo sąmoningai kurstoma. Antai 1948 m. gegužės 26 d. *Literatūros ir meno* 20 numeryje, kuris buvo išleistas praėjus keturioms dienoms po masinio 40 tūkst. žmonių trėmimo, žinomi rašytojai be jokių išlygų ragino susidoroti su „priešu“. Juozas Baltušis rašė, kad Lietuva „negali toliau kęsti niekšingųjų šliužų“. Julius Butėnas tvirtino, kad Lietuvos liaudis „reikalauja apsivalyti nuo visų šlykščiųjų parazitų“⁶⁴. Buvo ir priešingų atvejų. Rašytojas Antanas Vienuolis buvo įtrauktas į politiką, net tris kartus – 1947 m., 1951 m. ir 1955 m. išrinktas Lietuvos SSR AT deputatu. Žinoma, kad jis savo tautiečiams lageryje ir tremtyje ar jų artimiesiems Lietuvoje siuntė pinigų perlaidas, vaistus, maisto siuntinius ir lietuviškas knygas. Pasinaudodamas savo statusu, stengėsi kai kuriems padėti sugrįžti į Lietuvą. Vienokios ar kitokios rašytojo pagalbos sulaukė apie 50 asmenų. Ne be jo pastangų į Lietuvą sugrįžo kultūros žurnalo *Naujoji Romuva* leidėjas ir redaktorius Juozas Keliuotis, rašytojas Kazys Inčiūra, gydytojas Vladas Mongirdas su artimaisiais bei kiti. Be to, žinoma, kad A. Vienuolis 1957 m. kovo 12–13 d. vykusiai LSSR sesijai buvo parengęs kalbą tremtinių gražinimo į Lietuvą klausimu. Šioje išlikusioje užrašytoje kalboje rašytojas teigė, kad

⁶² 1956 m. liepą Egiptui nacionalizavus Sueco kanalą ir uždraudus juo naudotis Izraeliui, tų metų spalio 29 d. Izraelis įsiveržė į Sinajaus pusiasalį ir užėmė didžiąją jo dalį, taip pat į Gazos Ruožą ir Akabos įlankos pakrantes (*aut. past.*)

⁶³ LKP Raseinių r. komiteto sekretoriaus S. Malinausko raštas Lietuvos KP Centro komitetui, 1957-01-26, in: *LVA*, f. 1771, ap. 193, b. 22, l. 68–70.

⁶⁴ Kęstutis Girmius, „Ar lietuviai buvo sovietų genocido auka?“, [internete], in: <https://www.delfi.lt/news/ringas/li-t-k-girnius-ar-lietuviai-buvo-sovietu-genocido-auka-75538979> (2024-02-07).

[...] tremtinių grąžinimas teigiamai atsilieptų į mūsų krašto žemės ūkio ir pramonės pakilimą. Suprantama, kad leidus tremtiniams grįžti, jie turėtų būti aprūpinti gyvenamaisiais namais kaime ir butais miestuose ir kad jiems būtų leidžiama valdžios pagalba įsikurti ir gauti darbą. Pasiremdamas, kas čia pasakyta, prašyčiau Tarybinę Vyriausybę išskirti iš biudžeto tam tikrų lėšų sugrįžusiems į tėvynę tremtiniams įkurdinti ir gauti darbą ir kad ilgiau nebesikartotų tokie šiurpūs reiškiniai, kai pargrįžusieji nebeturi teisių net į savo bakūžę samanotą.⁶⁵

Deja, ši kalba nebuvo pasakyta. Rašytojas A. Vienuolis apie tai paliudijo:

Penktoje AT sesijoje aš norėjau pasakyti kalbą išvežtųjų reikalu, bet sekmadienį pas mane atėjo Antanas Venclova su Kostu Korsaku ir pasakė, kad geriau nekalbėčiau, nes mano išstojimai visuomet sukelia įvairių kalbų. Aš ir nekalbėjau, bet po sesijos nuvažiauvau Prezidentūron (turimas galvoje LSSR AT prezidiumas) ir savo parašytą kalbą įteikiau draugui Justui Paleckiui⁶⁶.

Taip A. Vienuolis buvo nutildytas, idėjiniai komunistai rūpinosi, kad rašytojas nenuieitų „blogais keliais“. Dar 1956 m. gruodžio 21 d. Lietuvos tarybinių rašytojų sąjungos valdybos pirmininkas A. Venclova kreipėsi į A. Sniečkų akcentuodamas, kad „A. Vienuolį Anykščiuose visai „atakuoja“ vietinės klerikalinės pajėgos“, prašė, kad seniausiam mūsų rašytojui būtų parūpintas butas Vilniuje ir pabrėžė, kad „mūsų visų interesai reikalauja, kad rašytojas Vienuolis gyventų sveikesnėje aplinkoje.“⁶⁷ Kaip liudija tam tikri šaltiniai, 1957 m. butas Vilniuje A. Vienuoliui buvo parūpintas, tačiau „sveikesnėje aplinkoje“ jis gyveno labai trumpai, nes 1957 m. rugpjūčio 17 d. mirė⁶⁸. Yra žinoma ir daugiau atvejų, kai rašytojai padėjo tremtiniams. Užtarus rašytojui Teofilui Tilvyčiui laisvę išsaugojo 1947 m. iš tremties pabėgusi Šapokienė (dvi dukras anksčiau nelegaliai parsivežė jos vyras). Rašytoja Ieva Simonaitytė ieškojo būdų perduoti J. Paleckiui prašymą grąžinti ištremtus į Tadžikiją evangelikų liuteronų kunigo Jurgio Gavėno tėvus (jie 1945 m. buvo represuoti kaip vokiečiai, ten greitai mirė)⁶⁹. Daugiatomyje tęstiniame leidinyje „Lietuvos gyventojų genocidas“ figūruoja 1941 m. tremtinė, mokytoja Albina Šapokienė su dukromis Vida Marija ir Skaidre Gražina, 1947 m. pabėgusiomis iš tremties. Tikėtina, kad būtent joms padėjo T. Tilvytis. Šiame LGGRTC leidinyje figūruoja ir 1945 m. su vaikais ištremta Marijona Šapokienė, kuri 1947 m. pabėgusi iš tremties grįžo į Lietuvą. Tačiau ši šeima patyrė tolesnes represijas. M. Šapokienė 1948 m. gruodžio 29 d. buvo suimta, kalinta Utenoje, Vilniuje, Šilutėje. 1949 m. kovo 2 d. nuteista trejiems metams lagerio, paleista 1951 m. kovo 23 d. Su mama iš trem-

⁶⁵ Inga Liepaitė, Antanas Verbickas, „Kodėl A. Vienuolis 1957 m. LSSR Aukščiausioje Taryboje nepasakė kalbos, raginančios leisti tremtiniams grįžti į Lietuvą?“, [internete], in: <https://www.15min.lt/gyvenimas/naujiena/ar-zinai/kodel-a-vienuolis-1957-m-issr-auksciausioje-taryboje-nepasake-kalbos-raginancios-leisti-tremtiniams-grizti-i-lietuva-1634-1285206> (2024-02-07).

⁶⁶ Inga Liepaitė, Antanas Verbickas, *op. cit.*

⁶⁷ Lietuvos tarybinių rašytojų sąjungos valdybos pirmininko A. Venclovos raštas A. Sniečkui, 1956-11-21, in: *LVA*, f. 1771, ap. 193, b. 25, l. 167.

⁶⁸ Vilniuje, ant namo A. Goštauto g. 3 kabo memorialinė lenta nurodanti, kad 1957 m. čia gyveno liaudies rašytojas Antanas Vienuolis-Žukauskas (aut. past).

⁶⁹ Regina Laukaitytė, *Pokaris Lietuvoje belaukiant išlaisvinimo*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2022, p. 272.

ties kartu slapta grįžusi dukra Palmyra buvo suimta 1949 m. rugsėjo 13 d., kalinta Utenoje, paleista 1951 m. vasario 24 d., o sūnus Mykolas suimtas 1948 m. gruodžio 29 d., kalintas Utenoje, Vilniuje. 1949 m. kovo 2 d. nuteistas trejiems metams lagerio, paleistas 1951 m. kovo 20 d. (kartu su motina kalintas Šilutės lageryje)⁷⁰. 1941 m. birželio tremtinė Antanina Baltrušienė mini, kad 1956 m. grįžusi iš tremties susitiko su savo didžiais dvasios vadais: rašytojais Sofija Kymantaite-Čiurlioniene ir Vincu Mykolaičiu-Putinu, kuriuos pažinojo iš gimnazijos ir studijų metų. Ji pažymi, kad

[...] abu norėjo padėti, užtarti, bet anais visuotinės rūstybės metais tai nepavyko, nes abu buvo „*persona non grata*“ (nepageidaujami asmenys). Bėgo metai ir aš jau pradėjau įsitvirtinti Tėvynėje, nors su didelėmis kliūtimis; vis neregistravo, negavau tinkamesnio darbo. Pragyvenimui užsidirbdavau privačiom pamokom⁷¹.

1957 m. balandžio 27 d. LSSR KGB pirmininkas gen. mjr. K. Liaudis LKP CK sekretoriui siunčia ataskaitą apie LSSR KGB darbą 1956–1957 m. Čia pažymima, kad pastaruoju metu labai suaktyvėjo antisovietinė, nacionalistinė veikla dėl to, kad pastaraisiais metais iš lagerių ir tremties į Lietuvą grįžo daugiau kaip 17 tūkst. asmenų, kurie įvairiu laiku buvo teisti už kontrrevoliucinius nusikaltimus. Tarp grįžusių į Lietuvą buvę buržuazinės Lietuvos politiniai veikėjai bei valdininkai, aktyvūs antisovietinių partijų ir organizacijų nariai, buvę partizanai ir pagrindžio organizacijų nariai, taip pat autoritetingi katalikų dvasininkai ir kunigai, dalis kurių neatsisakė priešiško požiūrio į sovietų valdžią. Minimi buvę liaudinių partijos lyderis Z. Toliušis, buvęs ambasadorius Prancūzijoje P. Klimas, buvęs diplomatai Tadas Petkevičius ir Vladas Nosevičius, LLA vadas generolas Pečiulionis, buvęs krikščionių demokratų partijos pirmininkas ir ministras pirmininkas Leonas Bistras, buvęs tautininkų partijos pirmininkas Domas Cesevičius, kiti antisovietinių partijų ir organizacijų dalyviai. Minimi ir buvę ginkluotų būrių ir nacionalinio pagrindžio dalyviai, jų rėmėjai ir ryšininkai, autoritetingi katalikų dvasininkai (vyskupai Teofilus Matulionis, Pranciškus Ramanauskas, kanauninkas Vincentas Vizgirda, kunigas Petras Rauda. Teigiama, kad dalis grįžusiųjų neatsisakė priešiško sovietų valdžiai, daro kenksmingą poveikį svyruojančiai visuomenės daliai, ypač jaunimui⁷². Taip pat K. Liaudis pažymi, kad KGB savo ruožtu peržiūrėjo kai kurias partizanų ir antisovietinių organizacijų vadovų bylas, kurie, KGB nuomone, buvo paleisti atlikę ne pilną bausmės laiką ir grįžo į Lietuvą. Pažymi, kad tikslingą šiuos asmenis išsiųsti arba į kalinimo vietas, arba – iš Lietuvos. 1956 m. ir 1957 m. pradžioje tokių asmenų išaiškinta apie 40, 13 iš jų išsiųsti į lagerius atlikti pilną bausmės laiką⁷³.

Remdamasis 1956 m. ir 1957 m. pirmo pusmečio LSSR KGB darbo ataskaita, 1957 m. lie-

⁷⁰ Lietuvos gyventojų genocidas, t. 1. (A–Ž), 1997, p. 797, t. 2., (Š–Ž), p. 21, 22.

⁷¹ Antanina Baltrušienė, *Kelionė į niekur ir atgal: Atsiminimai*, Kaunas: Naujasis lankas, 1993, p. 141.

⁷² LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio ataskaita LKP CK sekretoriui A. Sniečkui, 1957-04-29, in: *LYA*, f. 1771, ap. 190, b. 11, l. 24–48.

⁷³ *Ibid.*, l. 41.

pos 10 d. LKP CK biuras priėmė nutarimą Nr. 79/8. Jame, be kita ko, pažymima, kad silpnai organizuojamas darbas su asmenimis, nuteistais už kontrrevoliucinius nusikaltimus ir grįžusiais iš kalėjimų ir lagerių. Pabrėžiama, kad kai kurie iš jų lieka priešiškosiose pozicijose, atkuria savo nusikalstamus ryšius, buria aplink save priešišką elementą, antisovietišškai nuteikia politiškai nepastovius asmenis ir kviečia juos kovoti prieš sovietų valdžią. Taip pat nurodoma, kad ypatingas dėmesys turi būti skiriamas grįžusiems iš kalinimo ir tremties buvusiems žymiesiems buržuazinės Lietuvos veikėjams, buržuazinių partijų ir antisovietinių organizacijų nariams, dalis kurių šiuo metu aktyviai veikia kuriant Lietuvoje gerai konspiruotą pogrindį, pirmiausia Kaune, Vilniuje, Šiauliuose, Klaipėdoje ir Panevėžyje⁷⁴. LKP CK biuras padarė išvadą, kad Lietuvos komunistų partijos miestų ir rajonų komitetai nepakankamai įsigilina į KGB darbą, nuolatos nevadovauja KGB ir nesuteikia reikiamos pagalbos KGB tarnybai. LKP CK biuras nutarė pasiūlyti LKP miestų ir rajonų komitetams rūpintis grįžusių pagal sovietų vyriausybės amnestijas iš kalėjimų, lagerių ir tremties asmenų įdarbinimu, gerinti tarp jų politinį-aiškinamąjį darbą. Taip pat LKP CK biuras įpareigojo KGB miestų ir rajonų skyrius aktyviau stebėti grįžusius politinius kalinius ir, jiems tęsiant savo priešišką darbą, traukti juos baudžiamojon atsakomybėn. Be to, liepė LKP miestų ir rajonų komitetams sustiprinti masinį-politinį darbą visuomenėje, atskleisti reakcinės buržuazinės ideologijos esmę, konkrečiais faktais juos demaskuoti prieš darbininkus kaip imperialistų agentus, laukiančius kapitalistinės santvarkos grįžimo, duoti ryžtingą atsaką visokiems priešiškiems išsišokimams. Šį LKP CK biuro nutarimą pasirašė šio biuro pirmininkas, LKP CK sekretorius A. Sniečkus⁷⁵.

Dauguma tremtinių (apie 86 proc. visų paleistųjų) buvo paleidžiami negrąžinant konfiskuoto turto⁷⁶. Jie savo gyvenimą turėjo pradėti iš naujo. Be to, grįžusieji buvo diskriminuojami: juos atsisakoma įregistruoti, priimti į darbą, jiems draudžiama gyventi rajonuose, iš kurių buvo išstremti, neleidžiama dirbti vadovaujamo darbo, išvykti į užsienį. Kai kurių kategorijų nepriklausomos Lietuvos tarnautojams nebuvo pripažįstamas Lietuvoje įgytas darbo stažas, todėl jie negavo pensijų, liko be pragyvenimo šaltinių⁷⁷. Negalėdami tokiomis sąlygomis išgyventi tėvynėje, kai kurie grįžo į tremties vietas, kiti apsigyveno Latvijoje, Baltarusijoje, Kaliningrado srityje – kuo arčiau gimtųjų namų. Tremtinys V. Rimkus mini, kad „tie žmonės, kurie pavargo besiregistruodami, patraukė į Rytų Prūsiją, Latviją, kai kurie grįžo į Rusiją ir net į Sibirą“⁷⁸. Atliekant šį tyrimą mintyse kilo toks palyginimas. Šeimos ištrėmimas – tai medžio išrovimas su visomis šaknimis ir perkėlimas į Sibirą. Ten

⁷⁴ LKP CK biuro nutarimas Nr. 49/8, 1957-07-10, in: *LYA*, f. 1771, ap. 190, b. 11, l. 4–6.

⁷⁵ *Ibid.*, l. 10, 20.

⁷⁶ Eugenijus Grunskis, *Lietuvos gyventojų...*, p. 607.

⁷⁷ *Lietuvos gyventojai lageriuose ir tremtyje: 3 knyga, 1940–1958: Kasdienybės vaizdai*, parengė Virginija Rudienė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2018, p. 388–389.

⁷⁸ V. Rimkus, *Tremtis – patirtis dabarčiai ir ateičiai: Sibiro Alma Mater*, Šiaulių universiteto leidykla, 2009, p. 18.

medis džiūvo, skurdo, po to, grįžus į Lietuvą, jam nebuvo leista prigyti įprastoje tėviškės žemėje. Teko ieškoti kitos vietos, kitos žemės, kad nežūtų... Liūdniausiais atvejais Lietuvos žemės buvusiems represuotiesiems neatsirasdavo.

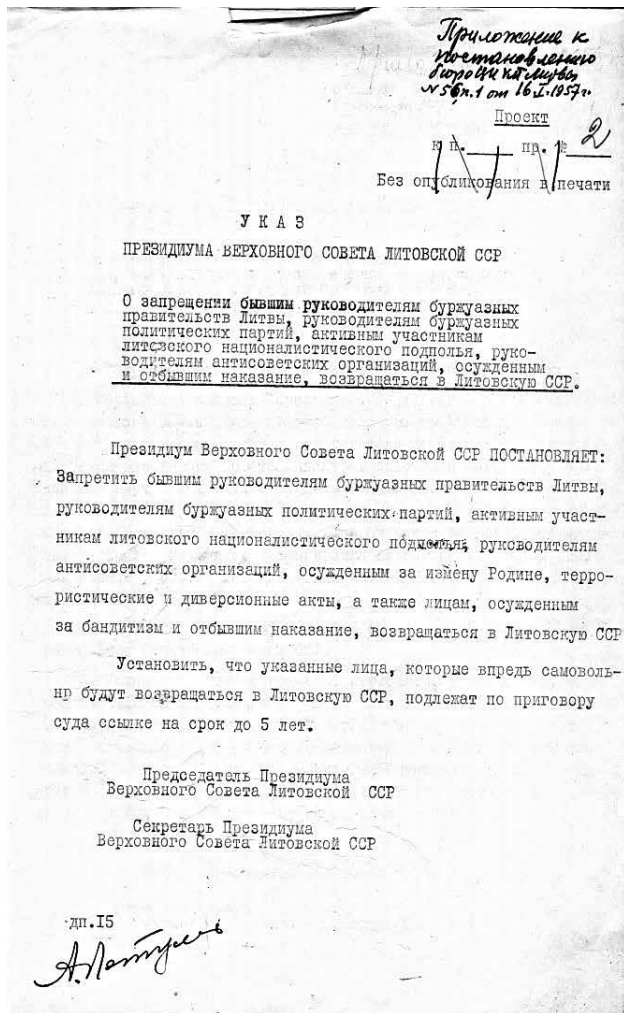
Tremtinių ir politinių kalinių grįžimas į Lietuvą 1957 m.: naujos galimybės ir nauji draudimai

Kadangi Komisija prie LSSR MT formaliai negalėjo priimti sprendimų dėl ištremtųjų pagal SSSR AT įsakus bei represinių struktūrų direktyvas, tai 1957 m. komisija tremtinių bylų peržiūrėjimui buvo įkurta prie Lietuvos TSR AT prezidiumo. 1957 m. sausio 16 d. LSSR AT prezidiumas priėmė įsaką „Apie komisijos, dėl tremtinių buvusių tremtyje pagal SSSR NKVD-NKGB ypatingojo pasitarimo sprendimus bylų peržiūrėjimo“ sudarymą. Komisijos užduotis –peržiūrėti bylas ištremtųjų pagal buvusio SSSR MGB-MVD Ypatingojo pasitarimo nutarimus ir pagal atskiras šių organų direktyvas. 1957 m. sausio 21 d. LSSR AT prezidiumo įsaku buvo sukurta tokios sudėties komisija: LSSR MT pirmininko pavaduotojas (komisijos pirmininkas), LSSR KGB pirmininkas, vyr. prokuroras, Vidaus reikalų ministras ir Aukščiausiojo teismo pirmininkas⁷⁹. Iš esmės naują Komisiją sudarė tie patys nariai kaip ir komisijos prie LSSR MT, tik ši naujoji Komisija prie LSSR AT prezidiumo pagal sovietų valdžios sistemą buvo aukštesnio rango ir galėjo spręsti pagal SSRS komunistų valdžios bei represinių struktūrų nutarimus ištremtų asmenų likimus. Dėl to turėjo paspartėti tremtinių paleidimas iš tremties. Tačiau Lietuvos komunistų valdžios atstovus gąsdino vis didėjantis grįžtančių represuotų asmenų skaičius, ypač po ką tik įvykusios Vengrijos revoliucijos. Ši revoliucija truko nuo 1956 m. spalio 23 d. iki lapkričio 10 d. Ją numalšinant žuvo apie 3 tūkst. vengrų sukilėlių. Beje, Vengrijos revoliucija savo ruožtu buvo susijusi su 1956 m. birželį vykusiu susidorojimu Lenkijoje, Poznanės mieste vykusiu darbininkų protestų numalšinimu, kurio metu žuvo apie 100 protestuotojų. Būtent 1956 m. spalio 23 d. Budapešto technikos universiteto studentai surengė demonstraciją solidarizuodamiesi su lenkų darbininkų sukilimu Poznanėje.

Labiausiai protestai Lenkijoje ir Vengrijos revoliucija išgąsdino Ukrainos komunistų valdžią. Iki 1956 m. spalio 10 d. Ukrainos SSR MVD užregistravo daugiau kaip 45 tūkst. asmenų, grįžusių į vakarines provincijas, įskaitant 39 tūkst. asmenų, nuteistų už kontrrevoliucinius nusikaltimus. Be to, Ukrainos Užkarpatės regione gyveno apie 50 tūkst. vengrų tautybės asmenų, nemaža dalis jų buvo nusiteikę antisovietškai, šias nuotaikas sustiprino prasidėjusi Vengrijos revoliucija. Tad dar tebevykstant Vengrijos revoliucijai Ukrainos SSR AT prezidiumas 1956 m. lapkričio 9 d. priėmė įsaką, kuriuo „uždraudė buvusiems Ukrainos nacionalistinio pagrindžio lyderiams ir aktyviems nariams, teistiems ir baigusiems atlikti bausmę, grįžti į vakarinius sovietų Ukrainos regionus. Už įsako pažeidimą grėsė penkerių metų laisvės atėmimo bausmė.“⁸⁰

⁷⁹ LSSR AT prezidiumo įsakas „Dėl komisijos sudarymo...“, 1957-01-16, in: *LVA*, f. V-135, ap. 7, b. 421, l. 97–99.

⁸⁰ A. Weiner, *op. cit.*, p. 362.

7 pav. LKP CK biuro posėdyje patvirtintas Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakas dėl draudimo bausmę atlikusiems politiniams kaliniams grįžti į Lietuvos SSR. 1957 m. sausio 16 d. Lietuvos ypatingojo archyvo nuotr.

Lietuvos sovietų valdžia taip pat bijojo galimo didesnio antisovietinio pasireiškimo Lietuvoje grįžtant vis daugiau rezistentų, ypač juos išgąsdino 1956 m. lapkričio 2 d. Vilniaus Rasų ir Kauno senosiose kapinėse vykę protestai, palaikantys sukilimą Vengrijoje. Ilgai nedelsęs LSSR AT prezidiumas 1957 m. sausio 21 d. paskelbė panašų įsaką, kuriuo uždraudė grįžti į Lietuvą buvusiems Lietuvos buržuazinių vyriausybių vadovams, buržuazinių politinių partijų vadovams, lietuvių nacionalistinio pogrindžio aktyviems dalyviams, antitarybinių organizacijų vadovams, nuteistiems už tėvynės išdavimą, teroristinius ir diversinius aktus, taip pat asmenims, nuteistiems už banditizmą ir atlikusiems bausmę. Taip pat šiuo įsaku buvo nustatyta, kad nurodyti asmenys, kurie ateityje savavališkai grįš į Lietuvos SSR, turi būti teismo nuosprendžiu nutremiami iki 5 metų. Šį įsaką pasirašė LSSR AT prezidiumo pirmininkas J. Paleckis⁸¹. Latvijos ir Estijos valdžios institucijos panašius įsakus priėmė kiek vėliau, 1957 m. spalio 12 d., kuriais pažeidėjams buvo numatyta tremtis nuo vienerių iki trejų metų. Panašu, kad Latvijos ir Estijos institucijos rėmėsi LSSR AT prezidiumo minimu įsaku.

Vienas iš lietuvių genocido organizatorių, Vidaus reikalų ministras A. Gailevičius (1940–1941 m. buvo NKVD, vėliau NKGB skyriaus viršininkas, 1948–1953 m. – MGB ministro pavaduotojas) pasiūlė šį įsaką taikyti atgaline tvarka ir organizuoti naują iki 1957 m. sausio 21 d. į Lietuvą grįžusių buvusių politinių kalinių trėmimą (tai pavadino „administraciniu pašalinimu“), tačiau aukščiausia LSSS komunistų valdžia pabijojo dėl to kilsiančio gyventojų pasipriešinimo ir susilaikė nuo tokių iniciatyvų⁸². 1957 m. balandžio 3 d. LSSR prokuroras G. Bacharovas ir Vidaus reikalų ministras A. Gailevičius išsiuntė savo pavaldiniams aiškinamąjį raštą, kur buvo pažymėta, kad LSSR AT 1957 m. sausio 21 d. įsakas atgalinės datos neturi ir remiantis atitinkamais SSSR AT 1952 m. ir 1956 m. įsakais atlikę bausmę lietuvių nacionalistai, kurių šeimos ištremtos, siunčiami susijungti su šeimomis⁸³. Jei neturėtume informacijos, kad VRM ministras A. Gailevičius pats siūlė šį įsaką taikyti atbuline tvarka, tai jis šiuo atveju gali pasirodyti tik kaip niekuo dėtas LSSR AT įsako aiškintojas.

1957 m. vasario 1 d. LSSR represinių struktūrų vadovai šį LSSR AT prezidiumo įsaką paskelbė LSSR miestų ir rajonų prokurorams, milicijos skyrių viršininkams, esančių prie miestų ir rajonų darbo žmonių deputatų tarybų, liaudies teismams ir valstybės saugumo komiteto prie LSSR ministrų tarybos rajonų įgaliotiniams⁸⁴. 1957 m. vasarį SSSR MVD ministras Nikolajus Dudorovas, reaguodamas į šį LSSR AT įsaką, visiems sąjunginių ir autonominių respublikų vidaus reikalų ministrams, kraštų ir sričių vidaus reikalų valdybų viršininkams bei pataisos darbų lagerių viršininkams įsakė minimus asmenis paleidžiant iš represijų vietų jiems pranešti draudimą gyventi Lietuvoje ir apie baudžiamąją atsako-

⁸¹ LSSR AT prezidiumo įsakas „Dėl uždraudimo grįžti į Lietuvą...“, 1957-01-21, in: *LVA*, f. V-135, ap. 7, b. 549, l. 39.

⁸² Arvydas Anušauskas, *Lietuvių tautos...*, p. 380, 381.

⁸³ Petras Liubertas, *Tamsios aukštumos: LTSR milicija 1940–1987 metais*, Vilnius: Versus, 2019, p. 358.

⁸⁴ LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio raštas, 1957-02-01, in: *LVA*, f. V-135, ap. 7, b. 653, l. 34, 34 ap.

mybę dėl savavališko grįžimo į Lietuvą. Buvusiems represuotiems minimų kategorijų asmenims liepti pasirašyti, kad jie apie tai informuoti ir lapelius su parašais prijungti prie išlaisvinamų žmonių asmens bylų⁸⁵.

Taip pat 1957 m. balandžio 19 d. pasirodė LSSR AT įsakas „Dėl baudžiamosios atsakomybės už piktybinį pasų režimo pažeidimą sustiprinimo“, kuriame nurodyta, kad asmenys, turintys pasus, bet gyvenantys neprisiregistravę vietovėse, kuriose įvestas ypatingas pasų režimas, už piktybinį šio režimo pažeidimą po to, kai jie buvo milicijos įstaigų pakartotinai raštu įspėti dėl išvykimo, baudžiami laisvės atėmimu nuo 6 mėnesių iki dviejų metų⁸⁶. Taip buvo manipuliuojama teise sugrįžus apsigyventi Lietuvoje. Minėti įsakai pristabdė represuotųjų grįžimą, tačiau dauguma įkalinimą lageriuose ir tremtį išgyvenusių politikų iki 1957 m. pradžios jau buvo sugrįžę. Lietuvos SSR valdžiai teko su tuo susitaikyti, o KGB – organizuoti jų agentūrinį sekimą ir izoliavimą nuo visuomenės⁸⁷. 1957 m. kovo 27 d. LSSR KGB pažymoje analizuojama, kiek per 3 mėnesius Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje bei kiekviename Lietuvos rajone padaryta antisovietinių veiksmų (iškelta trispalvė, platinti antisovietiniai atsišaukimai ir kt.) koreliuojant juos su grįžusių iš lagerių skaičiumi. Pažymoje nurodyta, kad 1957 m. Vilniuje gyveno 316 buvusių politinių kalinių, Kaune – 1600, Klaipėdoje – 520, Panevėžio r. – 660, Šiaulių r. – 662, Alytaus r. – 211⁸⁸. LKP CK duomenimis 1956 - 1957 m. iš lagerių ir tremties į Lietuvą sugrįžo daugiau kaip 17 tūkstančių asmenų, kurie buvo nuteisti už vadinamąją kontrrevoliucinę veiklą, iš jų apie tūkstantis „nacionalistinių“ organizacijų vadovų ir veikėjų⁸⁹.

LSSR AT prezidentui paskelbus minėtą 1957 m. sausio 21 d. įsaką iš karto prie jo vykdymo prisidėjo komunistų partijos „skydas ir kalavijas“ – KGB. Gavę partijos nurodymą, LSSR KGB 4-os valdybos pareigūnai parengė lageriuose ir tremtyje esančių žymių Lietuvos politinių partijų ir organizacijų veikėjų, partizanų vadų ir aktyvių pogrindžio dalyvių 60 asmenų sąrašą, kuris datuotas 1957 m. rugsėjo 12 d.⁹⁰ Į šį sąrašą pateko generolo Stasio Raštikio brolis Andrius Raštikis, buvęs žemės ūkio ministras Juozas Skaisgiris, buvęs teisingumo ministras Stasys Šilingis, partizanų Prisikėlimo apygardos vado pavaduotojas Jonas Jasinevičius, kunigas Pranas Račiūnas, 1953 m. už antisovietinę veiklą nuteistas Edvardas Burokas ir daugelis kitų. Tokie sąrašai buvo rengiami tam, kad šiems asmenims grįžti į Lietuvą būtų daromos įvairios kliūtys.

⁸⁵ SSRS MVD ministro N. Dudorovo įsakas, 1957-02, in: *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 653, l. 35.

⁸⁶ Petras Liubartas, *Tamsios aukštumos...*, p. 359.

⁸⁷ Regina Laukaitytė, *Pokaris Lietuvoje...*, p. 195.

⁸⁸ LSSR KGB 4-os valdybos pažyma „Apie priešiškus veiksmus, įvykdytus 1957 m. ir iki 1957-03-20 grįžusių iš lagerių skaičius“, 1957-03-27, in: *LYA*, f. K-1, ap. 1, b. 530, l. 53a, 53b, 53c.

⁸⁹ Bronius Puzinavičius, *Sovietinis režimas Lietuvoje 1953-1965 metais*, Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2001 p. 71.

⁹⁰ LSSR KGB 4-os valdybos parengtas lageriuose ir tremtyje esančių žymių Lietuvos valstybės veikėjų, partizanų vadų ir aktyvių pogrindžio dalyvių sąrašas, 1957-09-12, in: *LYA*, f. K-1, ap. 1, b. 529, l. 105–117.

Komisija 1957 m. vasario 5 d. peržiūrėjo ir priėmė sprendimus dėl 29 tremtinių šeimų. Dalį šių šeimų nutarta paleisti iš tremties, nes nustatyta, kad jų ūkiai nebuvo buožiniai. Dalį šeimų nuspręsta paleisti, nes jų šeimos nariai jau buvo paleisti iš lagerio arba amnestuoti. Kai kuriose bylose priimti nestandartiniai sprendimai. Pavyzdžiui, nuspręsta paleisti iš tremties be turto grąžinimo Jono Balčikonio (g. 1887 m.) šeimą, nors ši šeima buvo ištremta pagrįstai, nes turėjo 70 ha žemės. Paleidimo priežastis tokia: J. Balčikonio brolis yra profesorius, dirba LSSR Mokslų akademijoje. Kitas neįprastas Komisijos sprendimas – dėl Vlado Mongirdo (g. 1877 m.) šeimos, ištremtos 1941 m. (kaip socialiai pavojingų elementų – dvarininkų) paleidimo. Viena iš paleidimo priežasčių – V. Mongirdas yra gydytojas, o jo sūnus Boleslovas – inžinierius, o tokių specialistų šalyje trūksta. Kita paleidimo priežastis labai įdomi: V. Mongirdas carizmo laikais už antivalstybinę veiklą jau buvo ištremtas į Kaukazą, o po to – į Sibirą, t. y. Komisijos buvo pripažintas nukentėjęs nuo carinės Rusijos valdžios. Taip pat nuspręsta paleisti iš tremties be turto grąžinimo Bronę Skirienę (g. 1904 m.) ištremtą 1941 m. iš Kuršėnų kaip socialiai pavojingą elementą–tarnautoją. Komisija nusprendė, kad B. Skirienė buvo ištremta pagrįstai, nes jos vyras buvo policijos vachmistras, priklausė Tautininkų ir Šaulių sąjungoms, buvo areštuotas ir iki teismo sprendimo 1942 m. mirė lageryje. Tačiau Komisija atsisūvelgusi, kad B. Skirienės dukra gyvena Lietuvoje, nusprendė ją iš tremties paleisti. Vis dėlto iš 29 Komisijos peržiūrėtų šeimų bylų teigiami sprendimai buvo priimti tik 12 šeimų. Kitoms 17 šeimų Komisija pagrindo paleisti iš tremties nerado. Pagrindinės atsisakymo priežastys – šeimos ūkis buožinis arba šeimos nariai – buvę partizanai. Tokiu būdu 1957 m. vasario 5 d. nuspręsta nepaleisti iš tremties žymaus partizanų vado Juozo Vitkaus-Kazimieraičio šeimos: žmonos Genovaitės Vitkienės (g. 1904 m.), sūnų Vytauto (g. 1930 m.), Rimgaudo (g. 1937 m.), Liudviko (g. 1944 m.) ir dukters Jūratės (g. 1937 m.). Šiuos Komisijos sprendimus pasirašė komisijos pirmininkas K. Preikšas ir komisijos nariai: LSSR vyr. prokuroras G. Bacharovas, LSSR KGB pirmininko pavaduotojas L. Martavičius, LSSR VRM ministras A. Gailevičius ir LSSR Aukščiausiojo teismo pirmininko pavaduotojas Vladas Deksnys⁹¹. Visas 1957 m. vasario 5 d. Komisijos sprendimas dėl 29 tremtinių šeimų buvo patvirtintas 1957 m. kovo 14 d. LSSR AT prezidiumo nutarimu, pasirašė prezidiumo pirmininkas J. Paleckis⁹².

Tremtinė Henrika Dronseikaitė-Almonaitienė liudija:

[...] kai Lenkijos vadovas Vladislovas Gomulka paskelbė atsiimęs iš tremties savo tautiečius, lenkai išsivažinėjo. Sužibo vilties kibirkštėlė ir lietuviams. 1956 m. vasarą gaunu pasą ir aš. Laisva! Bet vyras nelaisvas. Tad laukiame dar metus. Pagaliau 1957 m. pavasarį gavo pasą ir jis. Imame ruošti kelionei. Net nenujautėme, kad mūsų nelaukia net patys artimiausieji, kad tremtinio etiketė lydės visą gyvenimą. Tėvynę radome nebe tą ir lietuviai buvo nebe tie. Vyrui ieškant

⁹¹ LSSR AT prezidiumo tremtinių bylų peržiūrėjimo komisijos sprendimai, 1957-02-05, in: *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 387, l. 3–13.

⁹² LSSR AT prezidiumo nutarimas dėl tremtinių bylų peržiūrėjimo komisijos sprendimų patvirtinimo, 1957-03-14, in: *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 387, l. 2.

darbo, pirmiausia klausimas – „Ar prisiregistruavęs?“, o milicijoj neregistruoja, nes nedirbi. Taip stumdo nuo vienos institucijos iki kitos. Vyras puola į neviltį, ryžtasi grįžti atgal į Sibirą, kur garantuota pastogė ir darbas. Aš ašarodama prašau dar palaukti, bandyti. Vien mintis, kad vaikai svetur lankys rusišką mokyklą, kalbės svetima kalba, krato mane lyg elektros srovė.⁹³

Šiuose prisiminimuose minimas svarbus geopolitinis akcentas, kad iš Lietuvos ištremti lenkų tautybės asmenys įgijo teisę kalinimo ar tremties išvykti į Lenkiją. Lietuvos SSR valdžiai tai buvo paranku, nes į Lenkiją išvyko daug antisovietiška nusiteikusių asmenų. 1955 m. pabaigoje–1956 m. pradžioje Lenkijai buvo perduota apie 3 tūkst. pirmaisiais pokario metais Lietuvoje ir Vakarų Ukrainoje represuotų asmenų. Tuo pat metu tiesiai iš tremties vietų Irkutske išvyko daugiau kaip 400 Lietuvos tremtinių lenkų. Į Lenkiją taip pat išvyko Krasnojarsko, Chabarovsko ir kitų sričių lenkai tremtiniai ir politiniai kaliniai. Kai kurie jų pakeliui į Lenkiją dar užsuko į Lietuvą norėdami aplankyti tėviškę⁹⁴.

O grįžusių lietuvių valdžia labai nelaukė. Štai būdingas pavyzdys. Tremtinys Jonas Runas tremtį baigė 1957 m. Mini, kad grįžęs į Lietuvą apsistojo pas žmonos gimines Griškabūdyje, nes jo tėviškė buvo išgriauta.

Tėviškėje buvo didelis namas, nauji tvartai, keturių durų klėtis, neseniai perstatyta iš naujų rąstų. Iš mūsų tėvelio tų pastatų trys sribai pasistatė po vieną gerą namą, paliko tik pusę kluono... Iš Sibiro pargrįžom kartu su sesutėm ir broliu Juozu, tai važiuvom į Šakių miliciją kartu prisiregistruoti. Bet milicijos viršininkas pasakė, kad neregistruos, ir mes turim per tris paras iš Šakių rajono išvykti. Jei ne, tai areštuos, nes mūsų giminė – banditai. Tuomet pasitraukiau į Kudirkos Naumiestį.⁹⁵

1957 metų liepos pirmąją tremtyje tebebuvo laikomi beveik 55 tūkstančiai lietuvių, kurie tuo metu sudarė kone trečdalią visų Sovietų sąjungos tremtinių. Palyginus su 1953-aisiais, lietuvių tarp kitų tremtinių buvo tik 3,5 proc.

LSSR AT prezidiumo Komisija skirta peržiūrėti bylas asmenų, išsiųstiemis į specialiąją tremtį pagal buvusio SSSR MGB-MVD Ypatingojo pasitarimo nutarimus ir pagal atskiras šių organų direktyvas, nuo savo darbo pradžios 1957 m. vasario 5 d. iki 1957 m. gruodžio 25 d. apsvarstė 11 tūkst. 127 šeimų bylas. Buvo priimti sprendimai 8172 šeimoms paleisti iš tremties, iš viso 25 tūkst. 886 asmenis. Nustatyta, kad 576 šeimos (2125 asmenys) ištremti nepagrįstai. Likusios 7587 šeimos (23 tūkst. 708 asmenys) paleisti išimties tvarka be konfiskuoto turto grąžinimo. Iš minėtų peržiūrėtų 11 tūkst. 127 šeimų bylų, 2896 šeimoms (9784 asmenims) buvo atsakyta išlaisvinti iš tremties⁹⁶. Apibendrinus LSSR AT prezidiumo komisijos 1957 m. sprendimus iš visų 11 tūkst. 127 šeimų nuspręsta paleisti iš tremties apie 73% šeimų. Nustatyta, kad iš 8172 išlaisvintų šeimų net 7% buvo ištremtos nepagrįstai (tai reiškia – jos išlais-

⁹³ *Mes sugrįžom...* (Vilkaviškio rajono politinių kalinių ir tremtinių prisiminimai), Kaunas, 2010, p. 28, 29.

⁹⁴ Vitalija Stravinskienė, „Represuoti Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojai lenkai: sugrįžimas ir adaptacija (1953–1964 m.)“, in. *Genocidas ir rezistencija*, 2014, Nr. 1 (35), p. 35.

⁹⁵ *Mes sugrįžom...*, p. 208, 209.

⁹⁶ LSSR AT prezidiumo tremtinių bylų peržiūrėjimo komisijos pažyma, 1958-12, in: *LVA*, f. V-135, ap. 7, b. 421, l. 63.

МВД РСФСР
УПРАВЛЕНИЕ
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
Исполнительного Комитета
Красноярского Краевого Совета
депутатов трудящихся

Видом на жительство не служит
при утере не возобновляется.

18. декабря 1957 г.

№ _____
г. Красноярск

СПРАВКА № 180

Выдана гражданину(ке) Вилунайтė
Альфонсе д'Альфонсе
год рождения 1927 национальность литовка гр. СССР
уроженцу(ке) Жмергского уезда
ЛитССР

в том, что он(она)
содержался(ась) на спецпоселении с 10 мая 1949 г.
по 18 декабря 1957 г., откуда освобожден(а) на основании
Постановления Совета Министров
СССР № 342-216 от 12 III 56г без
права возврата к прежнейму
месту жительства в ЛитССР

Начальник отдела УВД
Начальник отделения

8 pav. Pažyma apie Alfonsos Vilūnaitės paleidimą iš tremties be teisės sugrįžti į Lietuvą. Solgonas, Krasnojarsko kr., 1957 m.

Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus rinkinių nuotr.

vintos su konfiskuoto turto grąžinimu). Likusios 93% šeimos paleistos iš tremties išimties tvarka, be konfiskuoto turto grąžinimo. Iš visų 1957 m. peržiūrėtų tremtinių bylų net 26% šeimų atsisakyta išlaisvinti iš tremties, tad tremtinių grįžimo procesas dar buvo stabdomas.

Išvados

1. Lietuvos komunistų valdžia vengė staigaus didesnio skaičiaus represuotųjų grįžimo. Išlaisvinimas iš tremties ir lagerių vyko dozuotai, buvo išštas per maždaug 10 metų, faktiškai per tą patį laikotarpį, per kurį vyko trėmimai ar įkalinimai lageriuose. Laipsnišką paleidimą lėmė ir skiriami riboti sovietų valdžios resursai. Tremtinių pareiškimus svarsčiusį Komisijos ir jas aptarnaujančios pareigūnų grupės nesusidorojo su pareiškimų gausa, dėl to tremtinių šeimoms net ir esant jiems palankiems sovietų valdžios įsakams ir nutarimams tekdavo ilgai laukti Komisijų sprendimų.
2. Lietuvos tremtinių paleidimą ar nepaleidimą, turto grąžinimą ar negrąžinimą sprendė komisijos: prie LSSR MT (sukurta 1953 m.) ir prie LSSR AT prezidiumo (1957 m.). Beveik visi šių Komisijų nariai buvo neseniai vykusių represijų vykdytojai. LSSR MVD pareigūnų grupė, dirbanti prie tremtinių bylų svarstymo ir teikiantis medžiagą Komisijoms, dirbo vangiai, tai nebuvo jiems prioritetingas darbo sritis.
3. LSSR LKP ir represinės struktūros aktyviai bendradarbiavo sprendžiant politinių kalinių ir tremtinių grįžimą. Sovietų valdžia siekė mažinti buvusių represuotųjų koncentraciją didžiuosiuose miestuose bei darė kliūtis jiems grįžti į tėviškes, kur jie galėjo turėti didesnę politinę poveikį savoje socialinėje aplinkoje. LKP miestų ir rajonų komitetai nuolat teikė informaciją LKP Centro komitetui apie antisovietines nuotaikas grįžtant politiniams kaliniams ir tremtiniams. LKP CK tai įvertindavo ir priimdavo naujus nutarimus. Gausėjant grįžusių politinių kalinių ir tremtinių skaičiui buvo strateguojamos ir koordinuojamos priemonės, skirtos didinti miestų ir rajonų KGB pareigūnų ir milicininkų skaičių.
4. Po 1956 m. Vengrijos sukilimo ir 1956 m. Vėlinių įvykių Kaune bei Vilniuje Lietuvos komunistų valdžia nuogaštavo, kad 1956 m. padidėjęs politinių kalinių ir tremtinių grįžimas nebūtų katalizatorius, sukelsiantis platesnius antisovietinius veiksmus. A. Sniečkus su savo bendrais, bijodami dėl to užsitraukti Maskvos nemalonę ir būti pakeisti, ėmėsi drastiškų veiksmų grįžtančių politinių kalinių ir tremtinių atžvilgiu. 1957 m. sausio 21 d. LSSR AT prezidiumas priėmė įsaką, draudžiantį tam tikroms grupėms represuotųjų grįžti į Lietuvą. 1957 m. sausį sukurtos naujos LSSR AT prezidiumo tremtinių bylų peržiūrėjimo komisijos veikloje tais metais didelis nuošimtis (26%) tremtinių buvo neišleisti iš tremties, o iš paleidžiamų šeimų tik 7% proc. buvo grąžinamas konfiskuotas turtas. 1957 m. nemažą tremtinių ir politinių kalinių dar palikus tremtyje sovietų valdžia išvengė didesnio antisovietinės veiklos pakilimo, o didžiajai daliai sugrįžusių negrąžinus konfiskuoto turto – ir ekonominių problemų.

Šaltiniai ir literatūra

Lietuvos ypatingasis archyvas

1. f. V-135 – Lietuvos SSR vidaus reikalų ministerijos (MVD) Informacinis centras
2. f. 1771 – Lietuvos komunistų partijos (LKP) centro komitetas
3. f. K-1 – Lietuvos SSR valstybės saugumo komitetas (KGB)

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro archyvas

1. Nukentėjusių asmenų bylų fondas

Publikuoti dokumentai ir jų rinkiniai

1. *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1: 1939–1941, Vilnius, 1999.
2. *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 2: 1944–1947, Vilnius, 1998, 2002.
3. *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 3: 1948, Vilnius, 2007, 2009.
4. *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 4: 1949, Vilnius, 2012, 2014.
5. *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 5: 1950–1953, Vilnius, 2019, 2020.
6. *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centro duomenys*, [internete], in: www.genocid.lt/centras/lt/147/c/

Dienoraščiai ir prisiminimai

1. Baltrušienė Antanina, *Kelionė į niekur ir atgal: Atsiminimai*, Kaunas: Naujasis lankas, 1993.
2. Juškaitė-Vilkienė Aušra „Prisiminimai“, in: *Sibiro vaikai: Lietuvos vaikų tremtinių atsiminimai*, Kaunas, 2011.
3. Kitkauskas Napalys, „Mes – politiniai“, in. *Amžino įšalo žemėje*, Vilnius: Vyturys 1989.
4. Liepaitė Inga, Verbickas Antanas, „Kodėl A. Vienuolis 1957 m. LSSR Aukščiausioje Taryboje nepasakė kalbos, raginančios leisti tremtiniams grįžti į Lietuvą?“, [internete], in: <https://www.15min.lt/gyvenimas/naujiena/ar-zinai/kodel-a-vienuolis-1957-m-lssr-auksciausioje-taryboje-nepasake-kalbos-raginancios-leisti-tremtiniam-grizti-i-lietuva-1634-1285206>
5. *Mes sugrįžom...*(Vilkaviškio rajono politinių kalinių ir tremtinių prisiminimai), Kaunas, 2010.
6. Rimkus Vytenis, *Tremtis – patirtis dabarčiai ir ateičiai: Sibiro Alma Mater*, Šiaulių universiteto leidykla, 2009.

Literatūra

1. Anušauskas Arvydas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius: Mintis, 1996.
2. Anušauskas Arvydas [et.al.] *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, 2-as pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius: 2007.

3. Anušauskas Arvydas, *Teroras 1940–1958 m.*, Vilnius: Versus aureus, 2012.
4. Applebaum Anne, *Gulago istorija*, Vilnius: Baltos lankos, 2009.
5. Arendt Hannah, *Totalitarizmo ištakos*, Vilnius: Tyto Alba, 2001.
6. Blum Alain, Koustova Emilia, „Negotiating Lives, Redefining Repressive Policies Managing the Legacies of Stalinist Deportations”, in: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol. 19, No. 3, Summer 2018.
7. Burinskaitė Kristina, „Buvusių kalinių ir tremtinių kontrolė KGB dokumentuose“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2006, Nr. 1 (19), p. 123–128.
8. Burinskaitė Kristina, „Režimo priešininkų represavimo ir persekiojimo tendencijos po 1954 m.“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2012, Nr. 1(31), p. 112–129.
9. Burinskaitė Kristina, *LSSR KGB ideologija, politika ir veikla 1954–1990 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2015.
10. Burinskaitė Kristina, Okuličiūtė Lina, *KGB slaptieji archyvai 1954–1991 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.
11. *Didžiosios tremtys: Buriatija. 1948 m.*, atsakingoji redaktorė Dalė Rudienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Vilnius, 2018.
12. *Didžiosios tremtys: Altajus ir Jakutija. 1941 m.*, sudarė Benas Navakauskas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2021.
13. Gailienė Danutė, *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos atžvilgiu*, Vilnius: Tyto alba, 2021.
14. Gailienė Danutė, Kazlauskas Evaldas, „Po penkiasdešimties metų: sovietinių represijų Lietuvoje psichologiniai padariniai ir įveikos būdai“, in: *Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai*, sudarė D. Gailienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2004, p. 78–126.
15. Girnius Kęstutis, „Ar lietuviai buvo sovietų genocido auka?“, [internete], in: <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/k-girnius-ar-lietuviai-buvo-sovietu-genocido-auka-75538979>
16. Grunskis Eugenijus, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1996.
17. Kazlauskas Evaldas, „Buvusių politinių kalinių psichologinis tyrimas“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2 (12), p. 131–134.
18. „Kengyro sukilimas“, [internete], in: www.vle.lt/straipsnis/kengyro-sukilimas
19. Kuprytė Jurgita, „Galimybės tirti tremtinių ir politinių kalinių socialinį mobilumą“, in: *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 1999, Nr. 2 (6), p. 81–90.
20. Laukaitytė Regina, *Pokaris Lietuvoje belaukiant išlaisvinimo*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2022.
21. Laukaitytė Regina, „Stalino asmens kulto adaptacija ir demontavimas Lietuvos SSR (1944–

- 1961 m.)“, in: *Stalininis režimas Lietuvoje 1944–1953 m.*, sudarė R. Laukaitytė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014, p. 153–176.
22. *Lietuvos gyventojai lageriuose ir tremtyje: 3 knyga, 1940–1958: Kasdienybės vaizdai*, parengė Virginija Rudienė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2018.
 23. Liubertas Petras, *Tamsios aukštumos: LTSR milicija 1940–1987 metais*, Vilnius: Versus, 2019.
 24. Puzinavičius Bronius, *Sovietinis režimas Lietuvoje 1953–1965 metais*, Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2001.
 25. Stravinskienė Vitalija, „Represuoti Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojai lenkai: sugrįžimas ir adaptacija 1953–1964 m.“, in: *Genocidas ir rezistencija*, 2014, Nr. 1 (35), p. 27–41.
 26. Šutinienė Irena, „Grįžusių politinių kalinių ir tremtinių adaptacija sovietinėje Lietuvoje: patirtys, strategijos, iššūkiai“, in: *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2022, Nr. 1 (51), p. 39–58.
 27. Tininis Vytautas, *Sniečkus: 33 metai valdžioje*, Vilnius: 2000.
 28. Weiner Amir, „The Empires pay a Visit: Gulag Returnees, East European Rebellions, and Soviet Frontier Politics“, *The Journal of Modern History*, 78 (2), 2006.

Arvydas Gelžinis

Release and return of repressed people in Lithuania In 1953–1957: between freedom and constraints

Summary

The topic of the article is the release and return of deportees and political prisoners to Lithuania. As the Soviet regime was modifying itself, it abandoned mass repressions as of 1953 and authorised a large part of the deportees to return home. According to the available information, in 1953–1958 over 40,000 people returned to Lithuania from exile and imprisonment. The release of political prisoners within the context of USSR's repression is clearer. The release of a political prisoner could happen in three scenarios: (i) after serving the full sentence, (ii) prematurely, i.e. after serving 2/3 of the sentence, or (iii) after serving a fixed period in exile following the sentence at the labour camp, which was usually 5 years. The specific period of deportation was not fixed, the Soviet perpetrators used the term '*na viečno*' (for eternity, forever). As a result, the communist authorities and repressive structures had to take various decisions to release the deportees: they had to adopt many orders and resolutions, and the fate of each family had to be decided by the commissions for the review of deportees' cases. Therefore, in light of these complex procedures, the article focuses more on the release of the deportees.

This paper examines the cooperation between the Lithuanian Communist Party and the repressive structures in their attempts to ensure a gradual return of deportees and political prisoners, as the return of the repressed was raising great concern for the Soviet authorities. Such concerns mainly resulted from the fact that some of the repressed were entitled to restitution of confiscated property (often no longer available), while there was a potential threat that a sudden or massive return of these people would incite the anti-Soviet sentiment in Lithuania. Research into the activities of the commissions for the review of deportees' cases was based on archival documents. Both statistical data and deliberations of the fate of individual families by the commissions are presented in this paper. The analysis of the sources demonstrates a significant change as of 1956 triggered by several driving factors: the growing number of repressed returnees, the news of the 1956 Hungarian anti-Soviet uprising reaching Lithuania, and anti-Soviet demonstrations in Kaunas and Vilnius during the 1956 All Souls' Day. Sensing danger the Lithuanian communist authorities took some precautionary measures. In January 1957, a decree banned the return to Lithuania of prominent Lithuanian statesmen, leaders of the armed resistance and anti-Soviet underground. At the same time, the returned deportees and political prisoners were 'under supervision' by strengthening the repressive apparatus of the LSSR's KGB, by preventing the returnees from registering, from getting a job, and by prohibiting them from returning to their hometowns. In this way, the communist authorities achieved their goal: some of the returnees, unable to settle, went to Latvia, the Kaliningrad region, or even back to Siberia, where they had a guaranteed employment. In this way, the Lithuanian communist government tried to create a 'critical mass' of the Lithuanian population which it could lead towards a 'bright communist future'.

Keywords: bureau of the LSSR's Central Committee, LSSR's Council of Ministers, Supreme Soviet of the LSSR, Soviet repressions, deportees, political prisoners, commission for the review of deportees' cases, release, return, constraints, and isolation of the formerly repressed population.